

**DR. NICOLETTE BRUINING.
DE ONTWIKKELING VAN EEN 'KRITISCH' THEOLOGE.***

*"Ik denk
dat er voor al die
theologiestudenten
die niet direct uit zien
naar het werk
als predikant in de gemeente
een breed werkveld is".*

Nicolette Bruining (1926)¹

Inleiding

Nicolette Bruining (1886-1963) is in hetzelfde jaar geboren als Karl Barth en Paul Tillich. Alledrie zijn zij geboren op een pastorie. Hun vaders waren predikant en theoloog. Alledrie studeren zij theologie en promoveren zij in de theologie. De eerste dertig jaar van hun leven verloopt globaal hetzelfde, daarna is er verschil. Barth en Tillich zouden de twee grootste protestantse theologen van onze eeuw worden. Bruining verwierf als 'grand lady van de vrijzinnigheid' in Nederland en daarbuiten tijdens haar leven erkenning, maar zij werd niet beschouwd als theologe.

Dit artikel over de theologische ontwikkeling van Nicolette Bruining staat in het kader van mijn onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen in en met de theologie en naar de voorgeschiedenis van Vrouwenstudies Theologie.²

In een eerder artikel heb ik de 29 vrouwen geïntroduceerd die in Nederland

* Dit artikel is tot stand gekomen onder begeleiding van mijn promotores Prof. Dr. L.A.R. Bakker (KTUA) en Prof. Dr. J.Y.H.A. Jacobs (SIFT, tweede promotor). De maandelijks uitwisseling en discussie in mijn OPP-promotie-sectie met Drs. Maaïke de Haardt en Drs. Anne-Marie Korte zijn een bron van inspiratie geweest. De doctoraalstudente Gemma van Kesteren heeft in het kader van de onderzoeksvariant Vrouwenstudies Theologie een ondersteunende bijdrage geleverd, die is vastgelegd in "Nicolette Bruining als theologe". Niet uitgegeven onderzoeksverslag KTUA, afdeling Vrouwenstudies Theologie, 1989.

1. Bruining, (1926), 24.

2. Zie: *Van Zusters, meiden en vrouwen. Tien jaar feminisme en theologie op fakulteiten en hogescholen in Nederland*. Red. Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte. (Utrecht/Leiden, 1986); Margo Brouns, *Veerien jaar vrouwenstudies in Nederland; een overzicht*. (Zoetermeer, 1988), 72-78. In september 1987 heb ik, als UD vrouwenstudies theologie aan de KTUA, een project gestart getiteld "Theologiebeoefening door vrouwen in Nederland (13de eeuw - 1975)". Anneke Kok en Thecla Sloot zijn daarvan sindsdien student-assistentes. Het project heeft een inventariserend en initiërend karakter. Er zijn inmiddels vier onderzoeksverslagen uit voortgekomen. Ik beschouw mijn dissertatie en derhalve ook dit artikel als onderdeel van dit project.

tussen 1913 en 1988 in de theologie zijn gepromoveerd.³ Ik heb hen ingedeeld in drie generaties: 'pioniersters in kerk en theologie' (1913-1918), 'buitengewoon predikante en free-lance theologe' (1933-1966), 'universitaire wetenschapster in theologie en andere wetenschappen' (1973-1988) en hun proefschriften inhoudelijk beschreven. In mijn onderzoek stonden twee vragen centraal: Hoe bewegen deze vrouwen zich in de theologie en hoe beweegt theologie zich in hen? In de eerste plaats werd ik geleid door vragen die een kennisvermeerdering ten aanzien van schrijvende vrouwen in de theologie op het oog hebben. Vragen als: Zijn er gepromoveerde vrouwen in de theologie? Hoe verhoudt hun aantal zich tot de ontwikkeling in andere studierichtingen en tot het aantal mannen dat promoveert in de theologie? Waar gaat hun proefschrift over? Hebben zij in het proefschrift of elders over vrouwen geschreven? Hebben zij een seksespecifieke blik ontwikkeld? Hoe was hun loopbaan? Had het proefschrift daar invloed op? Hebben zij zich onderling of met anderen in de loop van hun leven als vrouw georganiseerd?

In de tweede plaats werd ik geleid door vragen betreffende het statuut van de theologie. Vragen als: Hoe theologiseren zij? Wat is het object van hun theologie? Wat is hun methode? Wat is de inhoud? Wat hebben zij gemeenschappelijk op die terreinen? Mijn interesse ging uit naar die theologie die niet zonder meer uitgaat van God, zoals de klassieke theologie, en die niet uitgaat van het verschijnsel godsdienst, zoals de godsdienstwetenschap, maar die tussen deze twee uitersten een nieuwe weg zoekt.

Heel globaal gesproken kwamen er vier resultaten uit het onderzoek. Er zijn inderdaad vrouwen die op wetenschappelijk niveau in de theologie hebben gewerkt. De samenhang tussen deze vrouwen liet zich beschrijven op drie niveaus: organisatorisch, thematisch en theologisch-methodisch. Zij hebben zich bijna allemaal als vrouw georganiseerd in universitaire en kerkbetrokken belangenorganisaties. Het merendeel van hen schrijft over 'vrouwen' in de gerichtheid op de vraag wat de deelname van vrouwen aan kerk en theologie zal bijdragen aan de transformatie daarvan. Het merendeel van hen is geneigd verschillende disciplines met elkaar te verbinden en zij hebben veelal een systematisch theologische belangstelling. Zij lijken handvatten te bieden voor een theologie die de klassieke opvatting en de godsdienstwetenschappelijke opvatting van theologie overstijgt in wat ik in navolging van Adriaanse, Krop en Leertouwer genoemd heb een opvatting van theologie als hermeneutiek van het mens-zijn met behulp van een bepaalde religieuze overlevering. Theologie draagt dan het karakter van een bestaansinterpretatie, waarbij God niet meer het eigenlijke voorwerp van wetenschap vormt, maar een grensbegrip is.⁴

Deze gevonden tendenzen wil ik nu diepgaander bestuderen door de eerste

3. Freda Dröes, "Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland" in: *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*. Deel 1. Red. Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte, Marian Papavoine. (Utrecht/Leiden, 1989), 53-111.

4. H.J. Adriaanse, H.A. Krop, L. Leertouwer, *Het verschijnsel religie. Over de wetenschappelijke status van de theologie*. (Amsterdam, 1987), 57. Zie ook H.M. Kuitert, *Filosofie van de theologie*. (Leiden, 1988), 36-37. Kuitert noemt deze theologie-opvatting 'hermeneutiek van het bestaan'.

generatie nader te verkennen. Waarom een hele generatie en niet bijvoorbeeld degenen die mij het best bevallen uit de drie generaties? Waarom de eerste generatie en niet de tweede of de derde?

Ik heb ervoor gekozen een hele generatie te bestuderen om drie redenen.⁵ Hierdoor kom ik ook theologes tegen die niet zo voor de hand liggen om te bestuderen vanuit Vrouwenstudies Theologie. Het interesseert mij wat een seksespecifieke invalshoek oplevert bij juist deze theologes. Dit kan een genuanceerder beeld opleveren van de moeilijkheden en mogelijkheden van theologes in een bepaalde tijd. De bestudering van een hele generatie biedt mij de mogelijkheid om hen in hun tijd te bespreken in de context van elkaar. Ik wil hen niet geïsoleerd als enige vrouw temidden van mannen voorstellen maar daar waar zij met elkaar in verband te brengen zijn als theologes, mens, vrouw dat ook doen.⁶ Ik ben niet uit op een gemakkelijke, voor de hand liggende, eenduidige voorgeschiedenis van Vrouwenstudies Theologie. Zoals onder het dak van Vrouwenstudies Theologie een breed scala van theologes al discussiërend onderdak hebben gevonden, zo bestaat mijn voorgeschiedenis van Vrouwenstudies Theologie uit een bont gezelschap van theologes die in meer of mindere mate hebben nagedacht over de positie van vrouwen en over theologie.

Waarom de eerste generatie? Ik heb voor de eerste generatie gekozen om de mogelijkheid van een relevante voorgeschiedenis voor Vrouwenstudies Theologie te illustreren op grond van formele criteria. Ik had dus evenzeer voor de tweede en derde generatie kunnen kiezen. De eerste generatie bestaat echter in tegenstelling tot de tweede en derde generatie uit slechts vier vrouwen. Dat biedt de mogelijkheid om dieper op henzelf, op elkaar en hun tijd in te gaan. Het werk van de eerste generatie is in tegenstelling tot dat van de tweede en derde generatie afgesloten. Dit betekent overigens niet dat elke generatie ook dezelfde voorgeschiedenis oproept. De eerste generatie is voorgeschiedenis omdat zij pioniers zijn in de theologie, de tweede generatie is voorgeschiedenis omdat zij het centrum van de kerk claimen door er alvast, meestal op ondergeschikte posities, in te werken en de derde generatie is voorgeschiedenis omdat zij veelal kerk en theologie achter zich laten, maar hun vak geseculariseerd uitoefenen op de universiteit. Met de formele keuze voor de eerste generatie kies ik inhoudelijk voor de generatie die als eerste vrouwen binnendrongen in de theologie. Een positie die op dit punt overigens verwantschap vertoont met

5. Zie voor de nooit geheel naar bevrediging op te lossen problematiek van selectie, interpretatie en evaluatie het artikel van J.A. Bornewasser, "Worstelen met het verleden" in: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Theologische Faculteit Tilburg*. (Amsterdam, 1989), 74-83.

6. Vanuit die optie worden ook biografische gegevens, levensloop en loopbaanontwikkeling betrokken in het onderzoek. Zie voor de waardering van de biografie van geleerde vrouwen in vrouwengeschiedenis het themanummer *Geleerde Vrouwen. Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Red. Tineke van Loosbroek e.a. (Nijmegen, 1988). Zie voor een kritische bespreking van de functie van de biografie in het kader van emancipatiegeschiedenis A.A. Van den Braembussche, "Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989), 27-60, m.n. 40-44.

de positie van katholieke theologes in Nederland op dit moment. De eerste generatie bestaat uit vier theologes: Constance Gerlings (1875-1942), Nicolette Bruining (1886-1963), Annette Vogelsang (1888-1941) en Annie Mankes-Zernike (1887-1972).

Over Constance Gerlings, de eerste vrouw die in de theologie promoveerde, zal ik direct verslag doen in mijn proefschrift. Zij heeft maar één boek geschreven en dat ene boek heeft direct te maken met een onderwerp waarmee Vrouwenstudies Theologie, althans in de katholieke kerk, onmiddellijk geïdentificeerd wordt, namelijk de toelating van vrouwen tot het ambt. Dat haar boek ook andere facetten van Vrouwenstudies Theologie raakt, zoals de reconstructie van het aandeel van vrouwen in het vroege christendom maakt haar ook in bredere zin een vanzelfsprekend onderdeel van de voorgeschiedenis van Vrouwenstudies Theologie.

Over Annette Vogelsang kan ik kort zijn. Inmiddels heb ik achterhaald dat zij in 1888 werd geboren als de oudste dochter van P.M. Vogelsang, kapitein der infanterie, en Th.J. de Bruijn. Ze had een drie jaar jongere broer. Het gezin was Nederlands hervormd. Zij is in hetzelfde jaar als Bruining, in 1908, aan haar theologiestudie begonnen aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit te Leiden en in hetzelfde jaar, in 1916, gepromoveerd. Zij woont thuis bij haar ouders in de tijd dat zij promoveert en heeft na haar promotie geen baan. Anderhalf jaar na haar promotie over de preken van Schleiermacher op 25 januari 1918 trouwt zij vanuit het ouderlijk huis met de doopsgezinde predikant Cornelis Nijdam. Zij is in diezelfde tijd overgegaan van de Nederlandse Hervormde Kerk naar de Doopsgezinde Sociëteit. Het echtpaar krijgt geen kinderen.⁷ Na haar dissertatie heeft zij op een enkel artikeltje na, waarin zij de publicaties van de Vereniging van gemeentedagen van Doopsgezinden inventariseert, niets meer geschreven. Uit een geschrift van haar man uit 1934 blijkt dat zij leed aan een ziekte. In 13 oktober 1941 sterft zij, nog geen drie en vijftig jaar oud.⁸ Bij Vogelsang kan de vraag gesteld worden wat haar tot een

7. De algemene gegevens zijn afkomstig van haar persoonskaart, aanwezig op het Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage. Zij is geboren op 5 december 1888 te Breda. Haar moeder heette Th.J. de Bruijn (geb. 1862 te Geertruidenberg), haar vader P.M. Vogelsang (geb. 1861 te Dordrecht), haar broer A.L.T.J. Vogelsang (geb. 1891 te Breda). In 1901 verhuist het gezin naar Teteringen. In 1908 verhuist zij in verband met de aanvang van de theologiestudie naar Zoeterwoude. Ze komt eerst bij een collega van haar vader in huis en in 1910 bij een tante van moederszijde Mej. M.C. de Bruijn. In 1911 verhuizen haar ouders naar Overveen. Haar broer woont dan niet meer bij zijn ouders en zij gaat weer bij haar ouders wonen, in 1914 verhuist ze met haar ouders naar Bussum en in 1917 naar Den Haag. Ze trouwt Cornelis Nijdam (geb. 1884 te Rauwerd) en verhuist met haar man in hetzelfde jaar naar Veenwouden en in 1933 naar Zeist, alwaar zij in 1941 overleden is. Haar man sterft in 1948. Bij haar uitschrijving drie dagen na haar huwelijk uit Den Haag op 28-1-1918 naar Veenwouden staat voor het eerst vermeld dat zij doopsgezind is. Met dank aan mijn moeder, P.O.M. Dröes-Volmer, die dit via de respectievelijke gemeentenarchieven heeft uitgezocht.

8. Gegevens over haar studieverloop zijn afkomstig uit *Jaarboek de Rijksuniversiteit te Leiden*. Het enige artikel dat ik van haar heb gevonden is "Onze geschriften" in: *Onze eerste tien jaren*. (Woltega: Uitgave van de Vereniging van gemeentedagen van Doopsgezinden, 1927), 90-93. Gegevens over haar ziekte zijn afkomstig uit C. Nijdam, *Een winter in de oase. Brieven uit Biskra*. (Haarlem, 1934).

pionierster in kerk en theologie maakt. Minder dan de anderen van deze generatie heeft zij baanbrekend werk verricht in kerk en theologie. Haar pioniersrol is beperkt tot haar participatie in de strijd om de toelating van vrouwen tot het ambt en tot de afronding van haar theologiestudie met een dissertatie.

Annie Mankes-Zernike, de eerste vrouw die dominee werd, behoeft brede bestudering, waar ik mee bezig ben. Zij heeft verscheidene boeken geschreven en tientallen artikelen, waaronder een autobiografie, wetenschappelijk werk, essayistisch werk en preken. Zij heeft als eerste expliciet geschreven over 'vrouwen en theologie', maar zij schreef ook over 'godsdienst en kunst', socialisme, opvoeding en de wereldgodsdiensten. Zij voorspelde dat als vrouwen aan de theologie zouden gaan deelnemen, die theologie er anders uit zou gaan zien. De theologie zou minder rationeel en dogmatisch worden en meer betrokken op de religieuze beleving van mensen. Hiermee loopt Annie Mankes-Zernike vooruit op de kern van de inzet van Vrouwenstudies Theologie. Het gaat daarin immers om het ontwikkelen van nieuwe, zowel voor vrouwen als voor mannen bevrijdende, vrijmakende vormen en inhouden van geloof en kritische reflectie daarop.

In dit artikel wil ik een schets geven van de theologische ontwikkeling van Nicolette Bruining. Hoe is haar geschiedenis in en met de theologie? Wat verstaat zij onder theologie? Hoe vult zij theologie in feite in? Wanneer en hoe komen vrouwen in haar werk voor? Hoe hangt haar theologische ontwikkeling samen met haar positie als vrouw?

Nicolette Bruining is anders dan Gerlings niet de eerste gepromoveerde vrouw in de theologie, noch als Zernike de eerste vrouw die predikante werd en ze is niet zoals Vogelsang verdwenen uit de theologie. Ze is ook niet zoals Gerlings scherp opgelopen tegen de grenzen van de kerk en niet zoals Zernike tegen de grenzen van de theologie. Het bijzondere van Nicolette Bruining is dat zij anders dan Gerlings, Vogelsang en Mankes-Zernike niet direct uit is geweest op het werk als predikante in een gemeente. Zij voorspelde niet alleen dat het werkveld van de theologie zich zou verbreden, maar baande daarin zelf wegen. Een theoloog is niet langer iemand die als beroepsperspectief uitsluitend het predikantschap heeft en theologie is niet uitsluitend reflectie op het christendom. Haar voorspelling raakt de discussie die momenteel gevoerd wordt over de toekomst van de christelijke theologie aan de universiteit in het hart. Zo neemt de theoloog A. Houtepen in zijn openingsartikel van de serie "Godgeleerd, wat gedaan" in *Trouw* krachtig stelling tegen de door hem gesignaleerde tendens om het beroepsperspectief van de universitaire opgeleide theoloog buiten het predikantschap te leggen en het werkveld buiten de kerken, en stelt de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid (RAWB) juist voor de term theologie opnieuw te definiëren en wel als 'de wetenschappelijke bestudering van het verschijnsel religie'.⁹ Bruining is voor mij een voorbeeld van een theologe,

9. A. Houtepen, "Waar is theologie eigenlijk goed voor?" in: *Trouw*, 14 augustus 1990. Serie "Godgeleerd, wat gedaan" in: *Trouw*, 14 augustus-24 oktober 1990; *Advies inzake het rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid*. Serie publicaties van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid. (Den Haag, juni 1989), 7. Zie ook: Th. de Boer, "De eenheid van de theolo-

die niet in de of/of positie terecht komt van kerkelijke theologie of van godsdienstwetenschap, maar die nieuwe werkvelden aanboort, en die theologie beoefent met het oog op een interpretatie van mens-zijn met behulp van bepaalde religieuze overleveringen.

Dit artikel is als volgt opgebouwd. In de eerste paragraaf wordt beschreven hoe literatuur van en over Bruining is opgespoord. In de tweede paragraaf wordt Nicolette Bruining geïntroduceerd vanuit de literatuur over haar. Uit die literatuur komt zij niet naar voren als theologe, maar als een organisator. Die tegenstelling tracht ik te doorbreken door in vier paragrafen haar ontwikkeling als theologe na te gaan. Ik begin bij haar jeugd en haar theologiestudie, omdat die als voorgeschiedenis een integraal onderdeel vormen van haar ontwikkeling als theologe. Daarna volgt een paragraaf over haar theologiebeoefening in haar proefschrift. Vervolgens volgen twee paragrafen over haar eigen invulling van theologie, wetenschappelijk en praktisch. Het geheel wordt afgesloten met een samenvatting van de bevindingen.

I. Het opsporen van literatuur van en over Bruining

Voor een overzicht van de geschriften en artikelen van Bruining en literatuur over haar verwijs ik naar de chronologische bibliografie die door mij is samengesteld en als bijlage achter deze studie is gevoegd. Deze bibliografie, die bij verder onderzoek mogelijk nog vervolledigd kan worden, is bedoeld om inzicht te krijgen in de theologische produktie van Bruining en als aanzet voor verdergaand historisch onderzoek naar leven en werk van Bruining. Daarom is ook een afdeling 'handschriften' (A) opgenomen. Onder die noemer vermelde gegevens zijn verzameld uit de literatuur en berusten niet op zelfstandig onderzoek.

Als vertrekpunt voor de opsporing van haar boeken en brochures (B) en haar artikelen (C) zijn genomen de verwijzingen in de biografische artikelen van M.C. Jongeling (1988) en H.W.A. Joosten (1989). Systematisch onderzoek naar artikelen van en over Bruining is gedaan in het *Repertorium*¹⁰ en in *Nijhoff's index*.¹¹ Vervolgens is systematisch onderzoek gedaan in de belangrijkste 'academische' theologische tijdschriften¹² en de belangrijkste populair-weten-

gie" in: *Verslag Stegon-symposium. Uitdagingen aan de theologie. 27 april 1990.* ('s-Gravenhage/Kampen, 1990), 49-55. De Boer ziet de eenheid van de theologie in haar externe doel van het gericht zijn op zingevingsvragen.

10. *Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland (1901-...)*.

11. *Nijhoff's index op Nederlandse periodieken van algemene inhoud (1909-1970)*.

12. De volgende theologische vaktijdschriften zijn na 1910 systematisch doorgenomen op artikelen van Bruining en op recensies over haar boeken: *Theologisch Tijdschrift*, 1(1867)- 53(1919); *Theologische Studiën. Tijdschrift*, 1(1883)-35(1917); *Nieuw Theologisch Tijdschrift*, 1(1912)- 33(1944/46), overgegaan in *Nederlands Theologisch Tijdschrift (NTT)*, 1(1946-); *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift (GTT)*, 1(1912-); *Vox Theologica. Interacademiaal theologisch tijdschrift*, 1(1929)-46(1976); *Onder eigen vaandel. Driemaandelijks theologisch tijdschrift*, 1(1926)-17(1942), is vervolgd in *Kerk en Theologie*, 1(1950-). *De Katholiek. Godsdienstig geschied- en letterkundig maandschrift*, 1(1842)-83(1924); *Studia Catholica. Nieuwe reeks van 'De Katholiek', gewijd aan godgeleerdheid, wijsbegeerte*

schappelijke tijdschriften van vrijzinnige signatuur.¹³ Ook is systematisch onderzoek gedaan naar een aantal vrouwentijdschriften uit die tijd.¹⁴ Er is geen systematisch onderzoek gedaan in weekbladen. Vermoedelijk zal systematisch onderzoek in de vrijzinnig protestantse weekbladen *De Hervorming*, *Vrije Geluiden*, *Kerk en Wereld* meer bijdragen van haar hand opleveren. Verder zijn brochures en artikelen van Bruining opgenomen die vermeld werden in boeken en artikelen waarin zij ter sprake komt. De brochures en artikelen waar een asterix achter het jaartal staat heb ik niet zelf kunnen inzien.

In het overzicht van de literatuur over Bruining (D) zijn alleen die artikelen opgenomen die geheel over Bruining gaan. Onder deze rubriek is ook een radioprogramma over haar opgenomen. Wanneer in het vervolg van dit artikel verwezen wordt naar de in deze bijlage opgenomen geschriften van Bruining en literatuur over Bruining wordt dit in de tekst aangegeven door de vermelding van het jaartal van de betreffende publikatie achter de naam van de auteur.

Uit de chronologische bibliografie blijkt dat Nicolette Bruining, de tweede vrouw die in Nederland in de theologie promoveert, een bescheiden oeuvre op haar naam heeft. Het is echter omvangrijker en breder dan dat van Constance Gerlings, haar voorgangster, die een proefschrift en een aantal artikelen heeft geschreven. Bruining begint met een proefschrift over de theologie van de lutheraan F.H.R. von Frank, de dogmaticus van de Erlanger richting (1916); zij verzorgt een uitgave van het verzameld werk van haar vader, A. Bruining, hoogleraar in de theologie (1923) en publiceert in hetzelfde jaar een populair-wetenschappelijk boek over geestelijke stromingen. Na 1923 schrijft zij brochures en artikeltjes. Zij publiceert vooral in weekbladen en een enkele keer in een maandblad of bundel. Zij schrijft met name in het kader van de Vrijzinnig Protestantse Radio-omroep (VPRO), de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme (CC) en de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden (VVH), maar ook incidenteel in een academisch theologisch tijdschrift, in een interconfessioneel vrijzinnig protestants tijdschrift en in algemene vrouwentijdschriften en bundels.

en aan algemeen wetenschappelijke vraagstukken onder theologische en filosofische belichting, 1(1924/25)-35(1960); *Bijdragen. Tijdschrift voor filosofie en theologie*, 1(1938-).

13. De volgende populair-wetenschappelijke tijdschriften van vrijzinnige signatuur zijn na 1910 systematisch doorgenomen: *Teekenen des Tijds*, 1(1899)-21(1919); *Omhoog. Onafhankelijk-godsdiensig tijdschrift*, 1914-1920 voortgezet in *De smidse. Maandblad voor moderne en humanistische cultuur*, 1(1926)-10(1935) en in *Barchem-bladen. Orgaan van de Barchembeweging*, 1(1925/26)-10(1934/35), voortgezet in *Het Kouter. Onafhankelijk tijdschrift voor religie en cultuur*, 1(1936)-6(1941), voortgezet in *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur*, 1(1946-); *Theologie en Praticijk. Tijdschrift voor den Predikant*, 1(1937)-34(1974).

14. De volgende vrouwentijdschriften zijn doorgenomen: *De vrouw en haar huis*, (1907-1974); gezien 1931-1940); *De vrouw in de XXste eeuw. Weekblad voor de vrouwen*, (1911-1917: incompleet); *De vrouw. Officieel orgaan tentoonstelling De vrouw 1813-1913*, (1913)1-13; *Maandblad voor Vrouwenstudie*, (1913-1914); *De Nederlandse vrouwengids*, (1914); *Christelijk vrouwenleven*, 1(1917)-13(1939); *Meisjesleven. Christelijk tijdschrift voor onze vrouwelijke jeugd*, (1918-1923); *Mededeelingen van de (Nederlandsche) Vereeniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO)*, 1(1929-...); *Nederlandsche Soroptimist*, (1928-1940).

II. Grand lady van de vrijzinnigheid, geen theologe?

Nicolette Bruining was in Nederland een bekende persoonlijkheid. Dit kwam niet door haar geschriften. Zij stond bij een breed publiek bekend als radiopredikante en als voorzitter van de VPRO. In 1938, 52 jaar oud, wordt zij opgenomen in het overzichtswerk *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden*. In een enquête in 1959 - zij is dan 73 jaar - wordt zij genoemd als een van de bekendste vrouwen in Nederland.

Zij had aanzienlijke organisatorische en bestuurlijke kwaliteiten. Zij oefende vanaf 1923 tal van leidinggevende functies uit in het nationale en internationale vrijzinnig protestantisme. Zo was zij vanaf de oprichting in 1923 van de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme bestuurslid, eerst als secretares¹⁵ en vanaf 1934 tot 1950 als voorzitter. Het vrijzinnig protestantisme vertegenwoordigde zij, als afgevaardigde van de CC, meermalen op de congressen van het Internationaal Verbond van Vrijzinnig Christendom (IVVC). Zij was medcoprichtster en dertig jaar lang, van 1926 tot 1956, voorzitter van de VPRO. Van 1931 tot 1959 was zij voorzitter van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden te 's-Gravenhage. In 1939 wordt zij voorzitter van de dan opgerichte Vrijzinnig Protestantse Vrouwenraad (VPVR) en van 1948 tot 1957 is zij gekozen presidente van de International Union of Liberal Christian Women (IULCW).

Bovengenoemde gegevens zijn ontleend aan artikelen in biografische naslagwerken van de hand van N. Japikse (1938), Jongeling (1988) en Joosten (1989). In deze beschrijvingen staat haar organisatorisch werk voor het vrijzinnig protestantisme en met name de VPRO centraal. Dr. Maria Jongeling, zelf in 1966 gepromoveerd in de theologie, legt als enige mede een accent op haar betrokkenheid bij de verbetering van de positie van vrouwen in kerk en maatschappij.¹⁶ Haar biografen hebben her en der het materiaal vandaan moeten halen en ik heb dat aangevuld. Het dient als uitgangspunt voor een monografie over haar leven en werk.¹⁷

15. Ik gebruik hier het woord secretares. Het is mij bekend dat dit geen bestaand Nederlands is. Er is echter een statusverschil in de positie van een veelal mannelijke secretaris en een altijd vrouwelijke secretaresse in onze cultuur. Secretares is een taalvariant die zichtbaar maakt dat een mens, dus ook een vrouw, de status heeft van een secretaris. Zie in dit verband ook de folder van de Stichting Catharina Halkes Fonds (1989).

16. Zie over Jongeling: Freda Dröes, "Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland", 65-68, 84-85.

17. Ik heb mij in mijn onderzoek in principe beperkt tot gepubliceerde bronnen. Er liggen mogelijkheden voor historisch onderzoek. In ieder geval is, naast de handschriften die genoemd worden in de achter dit artikel opgenomen bibliografie, materiaal over haar te vinden in de volgende archieven. Het Centraal Register van Particuliere Archieven (CRPA) geeft de volgende toegang: het archief van de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme, 1923-1974, 12m; het archief van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden (1905) 1913-1980, geïnventariseerd door E.M. Kruiswijk; het archief van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (V.P.R.O.)/ VPRO, 1930-1968, 3m. Deze drie archieven zijn in bewaring gegeven aan het Rijksarchief in Utrecht. Van het archief van de VPRO berust nog een gedeelte bij de VPRO te Hilversum. Deze twee gedeel-

Een belangrijke bron van informatie zijn de artikelen ter gelegenheid van haar afscheid bij de VPRO in 1956 in *Het Parool* en *De Groene Amsterdammer* en vooral het themanummer in het VPRO-programmablade *Vrije Geluiden*. Na haar dood in 1963 verschijnen een aantal In Memoriams. Van recenter datum is de al eerder genoemde terugblik in een radioprogramma over haar en over VPRO-secretaris, later VPRO-directeur-predikant E.D. Spelberg, gemaakt in 1986 en uitgegeven op cassette in het kader van een serie van de VPRO over haar wortels (Zie bibliografie).

Meer gedetailleerde informatie over Bruining komen we tegen in boeken en artikelen die geschreven zijn over de radio in het algemeen¹⁸ en de VPRO in het bijzonder.¹⁹ Het accent daarbij ligt op de periode van de Duitse bezetting en de periode direct na de oorlog. Bruining zou naïef geweest zijn ten aanzien van 'het jodenvraagstuk' en ten aanzien van het concentratiestreven van de Duitse bezetter inzake de radio.²⁰ Na de oorlog was er volgens verschillende auteurs een meningsverschil over de koers van de VPRO tussen Bruining en Spelberg. Zij wilde de VPRO weer oprichten, terwijl hij ijverde voor een nationale omroep. Zij wilde toegespitst blijven op het vrijzinnig protestantisme. Hij wilde een verbreding van het programmapakket van de VPRO. De beleidslijn van Spelberg had de toekomst aldus A.C. Zijdeveld. J.C.H. Blom daarentegen ontkent op grond van bronnenonderzoek dat er sprake zou zijn van een scherp verschil van mening tussen Bruining en Spelberg over het VPRO-beleid. Beiden ijverden zowel voor als na de oorlog voor een nationale omroep, waarin de VPRO op zou moeten gaan.²¹ Van haar inhoudelijk werk voor de radio wordt het volgende gezegd. Zij verzorgde in de vijftiger jaren de dagopening. In deze rubriek 'Vandaag' getiteld, werd veel gesproken over 'de zin van het leven' en 'de

ten zijn geïnventariseerd en verschijnen binnenkort in één uitgave van het Rijksarchief in Utrecht. Verder noemt het CRPA: het archief van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst, 1785-1960; dit archief berust bij de tweede afdeling van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Tenslotte noemt het CRPA het archief van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, afdeling Den Haag. Aan deze opsomming kan ik nog toevoegen: het archief van het Barlaeus in het Gemeente Archief te Amsterdam, het archief van de VVAO in het Algemeen Rijksarchief te Utrecht, het archief van de Soroptimisten op het IIAV in Amsterdam. Onderzoek in deze en andere archieven zal meer aan het licht kunnen brengen over haar levensloop en situatie, haar bestuurlijk functioneren en haar theologie in een mediamilieu.

18. J. de Boer, *De plaats van de omroep in het openbare leven in Nederland*. (Leiden, 1946); Dick Verkijk, *Radio Hiverversum 1940-1945*. (Amsterdam, 1974); J.H.J. van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlands omroepbestel in de periode 1923-1947*. (Baarn, 1976).

19. *De potentie van een dwerg. Een halve eeuw VPRO, Van Spelberg tot Servet*. Red. Ad Kooyman en Max van Rooy. (Amsterdam, 1976) en J.H.J. van den Heuvel (e.a.), *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO in Nederland 1926-1986*. (Baarn, 1986). Hierin vooral de artikelen van J.C.H. Blom, "Het geloof van de radio op Vrijdagavond". Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1986", 73-146 en A.C. Zijdeveld, "Vrij zinnig eigenzinnig. De cultuur en traditie van de VPRO", 147-180.

20. Verkijk, *Radio Hiverversum*, 253.

21. Blom, "Het geloof van de radio op Vrijdagavond", 144 noot 95. Hij bestrijdt daarmee de opvatting van J. Haasbroek, A. Kooyman en J. Rogier, "Het einde der verloederding" in: *De potentie van een dwerg*, 26. Bij Zijdeveld, die kennelijk niet op de hoogte is van het artikel van Blom in dezelfde bundel keert dit toch weer scherp terug. Zijdeveld, "Vrij zinnig eigenzinnig", 155.

bestemming van de mens'. De standaardtechniek was, aldus Zijderveld, "(...) om uit alledaagse situaties door te stoten naar theologische overwegingen, religieus ethische vermaningen en moralistische noties".²² Het weinige dat in deze literatuur in het bijzonder over Nicolette Bruining wordt opgemerkt past in de algemene beschrijving van de VPRO, zoals die bij Blom te vinden is, van de jaren van de oprichting tot in de jaren zestig. Haar eigen aandeel in het beleid van de VPRO wordt niet of nauwelijks beschreven. Ze komt naar voren als een voorzitter op de achtergrond.

Een ander circuit van literatuur waarin haar naam genoemd wordt is literatuur waarin het vrijzinnig protestantisme plaatselijk²³ en landelijk²⁴ beschreven wordt. Plaatselijk heeft zij een beslissende rol vervuld als voorzitter van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden te 's-Gravenhage bij de bouw van de Houtrustkerk in Den Haag. Opvallend is dat zij landelijk in haar van huis uit eigen groep, de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, geen rol van betekenis heeft gespeeld. Haar werkterrein lag in de landelijke 'oecumenische' vormgeving van het vrijzinnig protestantisme.²⁵ Zij krijgt daarin een bescheiden plaats toegewezen in het godsdienstig leven en een ruime plaats in het organisatorisch leven van het vrijzinnig protestantisme. Onder de eerste rubriek valt meer haar inhoudelijk radiowerk, onder de tweede rubriek meer haar organisatorisch werk voor de VPRO en voor de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme. Zij was overigens aanvankelijk niet rechtstreeks vanuit haar eigen kerk, de Hervormde Kerk, actief in landelijke circuits, maar vanuit de zeer vrijzinnige Nederlandse Protestantenvond (NPB).

Tenslotte komen we haar naam regelmatig tegen in literatuur geschreven door vrouwen over vrouwen. Bruining wordt genoemd in een aantal overzichten waarin vrouwen in Nederland hun eigen geschiedenis behandelen. Weliswaar ontbreekt zij in het grote algemene naslagwerk *Van Moeder op dochter*, maar wel wordt zij genoemd in *Vrouwen van Nederland 1898-1948* in het artikel over godsdienst van de remonstrantse predikante J.W. Herfst - die zelf in 1938 in de

22. Zijderveld, "Vrij zinnig eigenzinnig", 163.

23. *Vrijzinnigheid: gedane zaak - of actueler dan ooit? 50 jaar Houtrustkerk*. ('s-Gravenhage, 1986), m.n. 62-80.

24. De geschiedschrijver van de vrijzinnig hervormden K.A. Beversluis noemt haar slechts een maal in verband met de toespraak over de VPRO die zij hield voor de algemene vergadering van de VVH: K.A. Beversluis, *Een halve eeuw strijd en opbouw. Ontstaan en ontwikkeling der Vrijzinnig Hervormde Beweging*. (Assen, 1953) 134. Ook Lindeboom noemt haar slechts een maal in verband met de VPRO in J. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*. Deel III. (Huis ter Heide/Assen, 1929- 1935), 219. Meer aan bod komt zij in: *Tussen Geest en Tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar*. Red. B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (Utrecht, 1989). Hierin de artikelen van G.J. Hoenderdaal, "Het vrijzinnig protestantisme tussen de schaduwen van gisteren en morgen (1925-1940)", 161-298 en K.M. Witteveen, "In het spanningsveld tussen kerk en wereld (1940-1968)", 299-452. Zij wordt genoemd in verband met de VPRO en de CC. Vreemd genoeg komen we het meest over haar functioneren in het vrijzinnig protestantisme te weten via de biografische artikelen in encyclopedieën en niet via monografieën over het vrijzinnig protestantisme.

25. Ik gebruik de term 'oecumenisch' in de omvattende betekenis van het woord. Onderscheidingen als 'federatief', 'interkerkelijk', 'interconfessioneel' en 'interreligieus' zijn hierin opgenomen. Deze onderscheidingen zijn in verband met de vrijzinnigheid eerder verwarrend dan verhelderend.

theologie is gepromoveerd ²⁶ in *Zeventig jaar vrouwenstudie* van Dr. Marie van der Kolf, en meer recent in het al eerder genoemde artikel van Jongeling (1988) en tenslotte in "Het waagstuk van de voorgangsters" van de hervormde predikante Leni van Reijendam-Beek.²⁷ Zij beschrijven haar als een vrouw die een belangrijke maatschappelijke functie uitoefent, als een van de eerste (gepromoveerde) theologes, als voorgangster voor predikantes. Van Reijendam-Beek noemt haar de 'grand lady' van de vrijzinnigheid: "Haar kracht lag in een diep geestelijk leven gecombineerd met enorme organisatorische begaafdheid".²⁸

Jongeling is de enige die inhoudelijk ingaat op haar proefschrift. Zij schetst Bruining als een kritisch theologe. "In haar dissertatie erkent zij dat Frank met het zoeken naar een nieuwe basis in de geloofservaring het lutherse geloof waaraan hij vasthield, op verschillende punten heeft verdiept. Maar hij was niet tot de uiterste grens van zijn denken gegaan, omdat hij deze basis onder zijn oude geloof had geschoven". Jongeling voegt daaraan toe dat de benadering van Franks dogmatiek het inzicht van Bruining heeft gescherpt "(...) voor de verleiding de in het eigen bewustzijn reeds voorhanden religieuze indrukken uit te sluiten van kritische doordinking".

In veel van het bovengenoemd werk over Bruining komt ook haar persoon aan bod. Zij wordt unaniem geschetst als een markante persoonlijkheid. Iemand die respect afdwong bij vriend en vijand. Iemand die heel hard kon werken. Haar tempo lag hoog. Zij wordt gewaardeerd om haar doortastendheid, eerlijkheid, helderheid, en vooral haar humor. Ze was hoekig, ad rem, van een bijna 'onvrijzinnige strijdbaarheid', anderen noemen haar lastig. Ze bracht een zeldzame persoonlijke aandacht op, maar kon ook iets koels hebben als zij dat nodig vond. Haar uiterlijk wordt beschreven als streng-ouderwets. Ze wordt beschouwd als een vrouw met moderne opvattingen.

In alles wat over haar geschreven is, neemt haar theologisch werk een opvallend bescheiden plaats in. Spelberg (1963) wijst in een herdenkingsartikel over haar op een 'merkwaardige tegenstelling' in haar geschiedenis met de theologie: "Voortgekomen uit een geslacht van soms vooraanstaande theologen nam zij toch onder de theologen, ook onder de moderne theologen, geen vooraanstaande plaats in. Hoe wist zij echter als docente, predikante en radiosprekerster de moderne geloofsovertuiging door te geven met heel haar hart". Uit deze tegenstelling blijkt een breuk met de geschiedenis van haar geslacht in mannelijke lijn als theoloog. Over de aard en oorzaken van deze niet zozeer merkwaardige als meer noodzakelijke 'breuk' kom ik nog te spreken.

A.J. Rasker, die het standaardwerk over de geschiedenis en theologie van de Nederlandse Hervormde Kerk in de negentiende en twintigste eeuw geschreven

26. Zie over Herfst: Dröes, "Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland", 65 en 79-80.

27. *Van Moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*. Red. W.H. Posthumus-Van der Goot, e.a. (Leiden, 1948); J.W. Herfst, "Evangelieverkondiging" in: *Vrouwen van Nederland 1898-1948*. (Amsterdam, 1948), 148; Marie C. van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*. (Rotterdam 1950), 33; Leni van Reijendam-Beek, "Het waagstuk van de voorgangsters; vrouwelijke predikanten tussen 1911 en 1950". *In de waagschaal*, nwe jrg 16(1988), 556-563.

28. Reijendam-Beek, "Het waagstuk", 559.

heeft, noemt Nicolette Bruining niet.²⁹ Ook boeken die meer specifiek gaan over de theologiebeoefening in het vrijzinnig protestantisme vermelden haar niet.³⁰ Ze wordt gewaardeerd in haar rol als organisator van de vrijzinnigheid en vooral in haar bijdrage aan het ontstaan en functioneren van de VPRO, maar niet vanwege haar theologisch werk. Betekent dit dat wij geen 'originele' theologisch bijdrage van Bruining te verwachten hebben of betekent dit dat haar bijdrage door de gevestigde, voornamelijk academische, theologie niet als zodanig herkend is, omdat deze buiten de door de heren-theologen opgestelde agenda treedt en andere discussiepartners heeft?

III. Haar vaders dochter

Nicolette Bruining is geboren op 27 augustus 1886 in de pastorie in Stompe-toren bij Oterleek (NH).³¹ Haar vader Albert Bruining (1846-1919) was daar hervormd dominee. Hij kwam uit een familie waarin sinds generaties het ambt van predikant en hoogleraar in de theoloog van vader op zoon werd doorgegeven. Haar moeder, Alida Helena Elisabeth Huygens (1843-1932), was een telg uit het geslacht van de bekende Nederlandse familie Huygens. Vader Huygens was tabakskweker. Albert Bruining en Alida Huygens trouwden in 1885. Hij is dan 39 en zij 42. Ruim een jaar later wordt Nicolette geboren.³² Nicolette was enig kind.³³ In haar achtergrond als predikantsdochter en als enig kind verschilt zij van Gerlings, Vogelsang en Zernike.

Zij groeide op in een door vrijzinnigheid sterk gekleurd gezin. Het gezin verhuist naar Amsterdam, naar de statige Van Baerlestraat, als zij dertien is omdat haar vader op 2 april 1900 benoemd wordt tot hoogleraar in de encyclopedie en dogmengeschiedenis aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam.³⁴ Zij gaat niet naar de meisjes-HBS, zoals Gerlings en Zernike, maar naar het gemengde Stedelijk gymnasium, het Barlaeus. Was het gaan naar de meisjes-HBS al bijzonder in die tijd, het volgen van gemengd onderwijs was

29. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*. (Kampen, 1981, 2e druk).

30. Voor de theologiebeoefening in vrijzinnige kring baseer ik me naast Rasker op Annie Mankes-Zernike, "De natuur-, cultuur- en levensbeschouwing der moderne richting" in: *Godsdienstige vraagstukken*. (Amsterdam, 1920), 87-120; K.H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland*. (Haarlem, 1922); J. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme* (3 delen, Huis ter Heide-/Assen, 1929-1935); A.M. Brouwer, *De Moderne Richting. Eene historisch dogmatische studie*. (Nijmegen, z.j.); J.G. Jacobs, *Kroniek van het vrijzinnig protestantisme. Van de reformatie tot heden*. (Arnhem, 1957); C.W. Mönlich, "De ontwikkeling van de vrijzinnigheid van de negentiende eeuw af" in: *Tussen Geest en Tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar*. (Utrecht, 1989), 7-56.

31. Biografische gegevens zijn ontleend aan Japikse (1938), Jongeling (1988), Joosten (1989), tenzij anders vermeld.

32. "Huygens" in: *Nederland's patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten*. ('s-Gravenhage, 1947) XXIII, 193-194.

33. Spelberg (1963).

34. *Album Academicum van het Athenaeum Illustré en van de Universiteit van Amsterdam bevatende de namen der curatoren, hoogleraren en leraren van 1632 tot 1913*. (Amsterdam, 1913) bijlage.

uitzonderlijk en van gymnasiaal onderwijs nog uitzonderlijker. Het aantal meisjes dat in die tijd het gymnasium volgde is ongeveer een kwart van het aantal meisjes dat de HBS volgde.³⁵ Zij lijkt dus voorbestemd om door te studeren en ze is in elk geval al vroeg gewend aan het samenwerken met jongens. Bruining presenteert zichzelf als van meet af aan geïnteresseerd in studie. Ze herinnert zich als 73-jarige dat zij als klein meisje, met de handen gekruist achter de rug, voor de boekenkast van haar vader in de pastorie te Stompvoren stond en tot zichzelf zei: "Al deze boeken wil ik later lezen".³⁶

In 1908 schrijft zij zich - ondanks een, ook door haarzelf opgemerkt, beperkt beroepsperspectief - in bij de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam, dezelfde faculteit waar haar vader hoogleraar in de dogmengeschiedenis is. De theologische faculteit is ook in verhouding tot andere faculteiten in die tijd heel klein en telt weinig studentes. In 1908 schrijven zich twaalf mannen en twee vrouwen als eerstejaars student in. De hele faculteit bestaat uit 29 studenten waaronder drie vrouwen.³⁷ De eerste vrouw die theologie aan de UvA studeert is Annie Zernike. Zij is twee jaar eerder begonnen dan Bruining. De studente die zich samen met Bruining inschrijft is M. ten Bosch. Een jaar na Bruining schrijft F.W. Rappold zich in. Daarna neemt het aantal studentes gestadig toe. Het beroepsperspectief voor vrouwen was meer dan in een studierichting als medicijnen een probleem.³⁸ Vrouwen waren immers in alle kerkgenootschappen, behalve de Doopsgezinde Sociëteit, uitgesloten van het predikantschap en dat was toch het meest voor de hand liggende beroep na een academische studie in de theologie. Haar vader dacht bescheiden dat zij misschien een betrekking zou kunnen vinden in een boekhandel. Zijzelf dacht iets minder bescheiden aan godsdienstlerares.³⁹ Voor beide beroepen was overigens een academische studie niet vereist.

Bruining behoort tot de eerste generatie die volledig gebruik heeft gemaakt van het door de vrouwenbeweging verworven recht op onderwijs. Zij behoort in de periodisering van Prof. D. Hazewinkel-Suringa niet tot de heroïsche groep van Aletta Jacobs en anderen die dit onderwijs bevochten heeft maar tot de

35. In 1900 volgden 8290 jongens in Nederland middelbaar onderwijs en 2561 meisjes, waarvan 2/3 op meisjesscholen en slechts 1/3 op gemengde scholen. *Van moeder op dochter*, 273-277. Zie voor onderwijs aan meisjes tussen 1860 en 1920: Mineke van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*. (Amsterdam, 1990) 65-96. Zij constateert een breuk rond 1900. Hoewel de deelname van meisjes aan het bestaande (jongens-)onderwijs in deze periode toeneemt, wint na 1900 de gedachte aan aparte meisjesonderwijs terrein. Zij interpreteert dit als een stap terug.

36. *Het Parool* (1959).

37. *Album Academicum*, 16.

38. Mineke Bosch, "Blauwkousen en hobbezakken in een witte jas. De eerste vrouwelijke artsen in Nederland, 1872-1913" in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982*. Red. Josine Blok, e.a., (Nijmegen, 1982), 63-97.

39. *Het Parool* (1959).

eerste generatie die van dit onderwijs gebruik heeft gemaakt.⁴⁰ Zij waren veel betrokken bij studentenclubs van vrouwen. Ook Bruining combineerde studie en verenigingsleven. Zij wordt meteen lid van het Amsterdamsch Studenten Corps (ASC).⁴¹ Twee jaar later zit zij in het bestuur van de, van het ASC, onafhankelijke Amsterdamsche Vrouwelijke Studenten Vereniging (ASVA). Deze in 1902 opgerichte vereniging stelt zich statutair ten doel "(...) den onderlingen omgang der vrouwelijke studenten te bevorderen en bij te dragen tot de algemeene ontwikkeling harer leden".⁴² Weer een jaar later zit zij in het bestuur van de 'Commissie van Toezicht op de kennismaking der vrouwelijke candidaatleeden van het ASC'. Zij is vanuit de ASVA zeer actief betrokken geweest in de landelijke voorbereiding door de centrale commissie van de vijf meisjesstudentenverenigingen van de grote tentoonstelling "De vrouw" in 1913.

Waar Bruining als studente niet tot de 'heroïsche' groep, de 'pioniersters' behoort, maar tot de eerste generatie, de gebruiksters, valt zij als theologiestudente, in de woorden van Hazewinkel-Suringa, onder de 'heroïsche' groep die voor de toelating tot het kerkelijk deel van de theologiestudie heeft gestreden, waarvan zij als vrouw waren uitgesloten.

Met de keuze voor de theologiestudie zette zij een familietraditie voort terwijl van meet af aan duidelijk was dat zij in haar kerk geen predikante kon worden en ook een eventueel hoogleraarschap in de theologie voor vrouwen geen reëel perspectief was. Hoewel in 1917 in Nederland de eerste vrouw benoemd werd als hoogleraar, werd pas in 1980 in Nederland voor het eerst een vrouw als hoogleraar in de theologie benoemd.⁴³ Na haar studie predikante of hoogleraar in de theologie worden - ook een familietraditie - lag derhalve buiten haar mogelijkheden. Zij kon als vrouw per definitie niet gewoon aansluiten in de rij van haar voorvaderen.

De theologiestudie was in de tijd dat Bruining studeerde ingedeeld volgens het Academisch Statuut van 1877. Eerst deed men een propaedeutisch examen.

40. D. Hazewinkel-Suringa, "De harmonische generatie en de heroïsche groep die daaraan voorafging" in: *Aletta en later*. Red. M. Rood-de Boer. (Arnhem, 1968), 67-88, cit. 86. Zie ook het net verschenen boek *Geachte promovenda. Honderd jaar promovende vrouwen aan de Universiteit van Amsterdam*. Red. Jannie Poelstra. (Amsterdam, 1990). In dit boek wordt de periode tussen 1890 en 1935 getypeerd voor degenen die promoveerden als de pionierstijd.

41. De gegevens betreffende haar deelname aan het studentenleven en het verloop van haar studie zijn afkomstig uit *Amsterdamsche Studenten-almanak* voor 1908 tot en met 1916.

42. *Amsterdamsche Studenten-almanak* voor 1911, 315.

43. De eerste vrouw die in Nederland hoogleraar werd was Johanna Westerdijk in 1917. Zie: Mineke Bosch, "Een vrouwenhegemonie in Baarn. Professor dr. Johanna Westerdijk, directrice van het Laboratorium 'Willie Commelin Scholten' in: *Geleerde vrouwen. Negende Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Red. Tineke van Loosbroek, e.a. (Nijmegen, 1988), 170-190. De eerste vrouw die in de theologie in Nederland hoogleraar werd was J.C. Schreuder in 1980. Zie: Dröes, "Vrouwen gepromoveerd in de theologie", 67. In de VS werd in 1939 Georgia Harkness als professor benoemd aan het Garrett Biblical Institute. Zij werd voorafgegaan door een aantal vrouwen die 'professor' waren in christelijke opvoeding op colleges. Dat begint in 1919. Zie: Rosemary Skinner Keller, "Patterns of Laywomen's Leadership in Twentieth-Century Protestantism" en Dorothy Jean Furnish, "Women in Religious Education: Pioneers for Women in Professional Ministry" in: *Women and Religion in America*. Volume 3: 1900-1968. Ed. Rosemary Radford Ruether and Rosemary Skinner Keller. (San Francisco, 1986), resp. 266-309 en 310-338, m.n. 271-273, 315-316.

Dit was een examen in de Hebreeuwse taal en in de Israëlitische oudheden. Daarna kon men het kandidaatsexamen afleggen. Dit examen bestond uit twee delen. Het eerste deel omvatte vier vakken: "geschiedenis der godsdiensten in het algemeen; geschiedenis der leer aangaande God; uitlegging oude testament (historische geschriften) en Israëlitische letterkunde in hare hoofdtrekken". Het tweede deel omvatte: "wijsbegeerte van de godsdienst; geschiedenis van het christendom; uitlegging nieuwe testament (historische geschriften) en oud-christelijke letterkunde in hare hoofdtrekken". De tussenuitruimte tussen de twee delen mocht niet groter dan een jaar zijn. De meeste mannelijke studenten deden daarna het voorbereidend kerkelijk examen. Daarna deden ze het proponentsexamen. Vrouwen waren van deze kerkelijke examens uitgesloten. Een minderheid van de studenten deed daarna doctoraal. Het doctoraal omvatte vier vakken: "uitlegging van vooraf opgegeven hoofdstukken uit het oude en nieuwe testament; geschiedenis van de Israëlitische godsdienst; geschiedenis van de leerstellingen van de christelijke godsdienst en zedekunde".⁴⁴

De Hervormde Kerk had in Amsterdam geen kerkelijke opleiding. Daar waren alleen de opleidingen van de doopsgezinden en de lutheranen gevestigd.⁴⁵ Desondanks onderneemt Bruining samen met hervormde studenten uit Utrecht en Leiden pogingen toegelaten te worden tot de kerkelijke examens van de Hervormde Kerk. Zij dient daartoe in 1909 samen met initiatiefneemster Gerlings en met Vogelsang een verzoek in bij de synode. De dames herhalen hun verzoek in 1910 en 1911, maar zonder positief resultaat. In 1912 haakt Bruining af, terwijl Gerlings en Vogelsang doorgaan.⁴⁶ In de tussentijd heeft Bruining in 1911 geheel volgens de regels het kandidaats behaald. Na het kandidaats begint zij, evenals Gerlings, Vogelsang en Zernike, aan het doctoraal. Tijdens haar doctoraal wordt zij, in 1912, voor twee dagen per week benoemd als docente 'kennis van de godsdienst' aan de, mede door haar vader als bestuurslid in 1910 opgerichte, kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen van het vrijzinnig Haagsch Genootschap. Aan het vak 'kennis van de godsdienst' werd veel gewicht toegekend. Nicolette Bruining werd benoemd omdat zij doctoraal in de theologie deed en van plan was te promoveren.⁴⁷ Zij werd voor de taak gesteld op deze nieuwe school op een nieuwe manier godsdienstonderwijs te geven. Het

44. Zie voor het curriculum van de theologie het overzicht van M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht*. (Eindhoven, 1987), 147-208. Zie voor een inhoudelijke invulling van het onderwijs aan de theologische faculteit van de UvA voor die jaren de verslagen van de colleges in de *Amsterdamsche Studenten-almanak*.

45. W.J. Kühler, "De kerkelijke seminaria" in: *Gedenkboek van het Atheneum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. (Amsterdam, 1932), 487-504, m.n. 503-504.

46. *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, (1909), 339-341; (1910), 327-328; (1911), 199; (1912), 309. Met dank aan Drs. Lieke Werkman, die mij haar kopieën van de *Handelingen* over dit onderwerp heeft afgestaan.

47. Vóór Bruining had de directeur het vak 'kennis van de godsdienst' gegeven maar omdat het hem naast zijn directeursbaan niet lukte de acte Godsdiens te behalen vroeg hij ontheffing van deze taak. Voor de taak zelf was dus een doctoraal en een promotie niet vereist. Zie: H.J. Wilzen, "Schets van 75 jaar onderwijs bij het Haagsch Genootschap" in: *Op de bres: 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)* ('s-Gravenhage, 1985), 71-108 m.n. 76-78.

moest geen 'gewoon' godsdienstonderwijs worden in de zin van 'vermaning' of 'lering', van bijbeluurtje of schoolcatechisatie in de ouderwetse trant. Zij moest de studenten in aanraking brengen met de verworvenheden die het wijsgerig en wetenschappelijk onderzoek van de negentiende eeuw had opgeleverd. Het terrein dat zij moest bestrijken was: "Oude en Nieuwe Testament, de diverse Christelijke kerken, de godsdienstige verschillen in de eigen tijd evenals de vreemde godsdiensten en de buitenkerkelijke stromingen".⁴⁸ Uit de literatuur blijkt dat het haar gelukt is deze brede opdracht naar tevredenheid in te vullen. De ontwikkeling van de leerstof in haar eerste baan belet haar niet snel af te studeren. Op 4 oktober 1913 behaalt zij het doctoraal, vijf jaar na haar eerste inschrijving.

Hoe Bruining tegen de studie aangekeken heeft weten we niet. Van haar faculteitsgenote, de eveneens vrijzinnige, Annie Zernike is er een uitvoerige terugblik uit 1956 van hoe zij de studie beleefde. Hoewel haar waardering heel persoonlijk is geeft zij mijns inziens een wezenlijk beeld van de docenten die beiden gehad hebben en de studie die zij gevolgd hebben.⁴⁹ Het eerste jaar bestond uit het leren van Hebreeuws en men kon facultatief college in de filosofie op de letterenfaculteit volgen. Zernike kreeg Hebreeuws van de 'vriendelijke, oude' J.C. Matthes, die toen zijn laatste jaar voor zijn emeritaat inging. Bruining moet zijn opvolger H.J. Elhorst hebben gehad. Het leren van het Hebreeuws was op zichzelf een dorre aangelegenheid, maar het vak werd door beiden levendig gegeven. Zernike was blij dat ze ervan af was. Bruining zal er meer plezier aan beleefd hebben. Zij heeft later zelf Hebreeuws gegeven op middelbare scholen.

De eigenlijke theologische colleges begonnen pas in het tweede jaar. Het Nieuwe Testament werd gegeven door de Duitse hoogleraar D.E.J. Völter. "Hij was een wonderlijk man, die zijn nog al eens wisselende exegetische inzichten telkens met een hartstocht voordroeg, alsof hij nu de ultieme waarheid te pakken had. Enig inzicht in het karakter der Nieuw Testamentische geschriften bracht hij ons niet bij. Het ging altijd over detailkwesties".⁵⁰ Het Oude Testament werd gegeven door Elhorst. Het was de tijd van de bronnensplitsing. "De eerste vijf boeken van het Oude Testament werden gesplitst in stukken, die onderscheidenlijk door auteurs, die J. E. D. en P. werden genoemd, geschreven zouden zijn. Al naar hun auteurs werd dan de tijd van ontstaan der verschillende gedeelten vastgesteld".⁵¹ Ondanks het in mootjes hakken werd het Oude Testament niet van zijn kracht ontdaan en, zegt Zernike, "(...) mijn liefde ervoor is nog gegroeid, sinds ik niet meer behoefde te pogen het in het Hebreeuws te lezen".⁵² Ook van Bruining is bekend dat zij een zwak had voor het Oude Testament. De consciëntieuze afstandelijke Professor A.J.H.W. Brandt

48. *Ibidem*, 77.

49. A. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wondere ambt. Herinneringen van een predikante*. (Amsterdam, 1956), 7-27.

50. *Ibidem*, 13.

51. *Ibidem*, 14.

52. *Ibidem*, 15.

gaf de colleges in de godsdienstgeschiedenis. Ze waren streng-wetenschappelijk opgebouwd en gingen vooral over een voorstadium van godsdienst, het animisme, en over het oude Griekse veelgodendom. De doopsgezinde professor S. Cramer gaf colleges kerkgeschiedenis. "Aan zijn colleges in kerkgeschiedenis bewaar ik slechts de herinnering van saaie uren, waarin het soms moeite kostte niet in slaap te vallen".⁵³

De twee professoren die bij Zernike de meest uitgesproken reactie oproepen zijn I.J. le Cosquino de Bussy (in het vervolg De Bussy genoemd) en A. Bruining, de vader van Nicolette. Over de colleges in de godsdienstfilosofie en in de ethiek van de De Bussy, haar latere promotor, is Zernike lyrisch: "Zijn colleges vermochten voor een deel het evenwicht in mijn gevoelsleven te herstellen, dat door anderen bijwijlen was verstoord. Het college 'Religionsphilosophie' behelsde inderdaad filosofische beschouwingen over de religie, niet over Hem, tot wie niet de filosofie maar de poëtische vrome verbeelding ons te verheffen mag. Dat de naam, die genoemd kan worden zo min door het verstand als door de rede, de eeuwige Naam is, hier werd het beseft".⁵⁴ De colleges ethiek handelden, aldus Zernike, op analoge wijze over het zedelijk oordelen, de zedelijke waardetoekenningen; niet over het goede en het slechte, als waren het zelfstandige grootheden, die buiten het zedelijk leven om bestonden en konden worden gekend.

De colleges van Professor Bruining over de leer aangaande God waren daarentegen voor Zernike een kwelling. "Ik kreeg er soms een soortgelijk gevoel door als in het natuurhistorische kabinet van een vriend van mijn vader, waar karbol en 'sterk water' de doodsgcur ademen van de gestorven dieren en bloemen, die erin werden geconserveerd".⁵⁵ De Naam werd haar te dikwijls en te gemakkelijk genoemd. Maar zegt ze, dit doet natuurlijk niets af aan de grote kennis van deze ernstige geleerde. Heeft Nicolette Bruining gelijksoortige gevoelens gehad bij de colleges van haar vader? Dat lijkt mij onwaarschijnlijk. Zij zal eerder bewondering voor haar vader gehad hebben. Toch is zij na zijn dood een andere kant opgegaan in de theologie, meer in de richting van de actualiteit.

Waar is vader Bruining theologisch te plaatsen?⁵⁶ Hij behoort tot de mo-

53. *Ibidem*, 21.

54. *Ibidem*, 24.

55. *Ibidem*, 18.

56. In tegenstelling tot zijn dochter is hij (nog) niet opgenomen in het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. 3 Delen. Red. D. Nauta, e.a. (Kampen, 1978/1988). Zie over Albert Bruining: A.V., "Prof. Dr. A. Bruining" in: *Amsterdamsche Studentenalmanak*. (Amsterdam, 1917), 87; P.G. van Slogteren, "In memoriam Prof. Dr. Albert Bruining" in: *Amsterdamsche Studentenalmanak*. (Amsterdam, 1920), 65 en de substantiële bijdragen van H.A. van Bakel, "De godgeleerdheid" in: *Gedenkboek van het Atheneum*, 109-125, met name 117-118; A.M. Brouwer, *De Moderne Richting*, 152-158; P. Smits, "De theologische ontwikkelingsgang van het Haagsch genootschap in zijn tweede eeuw" in: *Op de bres*, 67; Rasker, *De Nederlandse Hervormde kerk*, 215-216. Zij gaan alle vier in op de latere Bruining. Zie verder: O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland*. (Nijmegen, 1976. Is een reprint van O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*. Leiden, 1931), 91-93. Noordenbos is juist geïnteresseerd in de vroege ethische periode van Bruining. De historicus M. van

derne theologen. Er wordt binnen het protestantisme gesproken over modernisme, moderne theologie, vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw.⁵⁷ De vaders van deze richting binnen het protestantisme zijn de hoogleraren J.H. Scholten (1811-1885), C.W. Opzoomer (1821-1892) en S. Hoekstra (1822-1898). Globaal kan men zeggen dat het binnen het protestants modernisme net als binnen het weliswaar latere katholiek modernisme erom gaat een verhouding te vinden tussen het christelijk geloof en het moderne denken.⁵⁸ Het moderne denken wordt, in de literatuur, getypeerd door een verwerping van uitwendig gezag, door opvattingen van autonomie, door een natuurwetenschappelijk onderbouwd wereldbeeld en een humanistisch optimistische moraal. Het christelijk geloof is in dit denken problematisch geworden en met name het geloof in wonderen en bijbelgezag. Men doet een beroep op het getuigenis van God in eigen geest en aanvaardt de anti-supranaturalistische wereldbeschouwing van de natuurwetenschappen.

Rasker plaatst vader Bruining te midden van de laat-modernen. Hij zegt dat Bruining aanvankelijk voorstander was van de ethische richting onder de modernen, maar daarna terugkeerde tot de intellectualistische denkwijze van Scholten. Noordenbos zegt over Bruining dat hij in zijn vroege ethische periode een atheïstische nuance verdedigt van de godsdienst. Hetgeen impliceert dat er enkel sprake is van een erkenning van de absolute waarde van het zedelijk leven. In de tijd dat Bruining en Zernike theologie van hem krijgen is hij wat men noemt een vertegenwoordiger van de 'scholastiek modernen'. Dezen worden daardoor gekenmerkt dat zij opnieuw de waarheidsvraag stellen in de theologie, metafysiek bedrijven, dogmatisch-wijsgerige arbeid ter hand nemen en, daarmee samenhangend, deels historisch georiënteerd zijn. Bruining wilde, anders dan Scholten, geen determinisme en geen gesloten leersysteem. Het ging hem, aldus Rasker, om een redelijke wijsgerige wereldbeschouwing. "Geloof was volgens hem niet anders dan een populaire, ongeschoolde metafysica, gegrond in de zekerheid van het bestaan van een teleologisch werkende oppermacht. Wat geloof van metafysica onderscheidt, is het bijkomende element van de ervaring, waarin ethische aspecten, Gods heiligheid, gerechtigheid, liefde een grote plaats innemen. Bruinings interesse was, niet zonder een beroep op Kant, bij die theologie, die boven de natuurwetenschap uitgaat en voor het geloof een

Diggelen bereidt in opdracht van de Universiteit van Amsterdam een artikel voor over het leven en werk van Dr. Albert Bruining voor een lustrumbundel die in 1992 uitkomt.

57. Zie voor de gebruikte literatuur noot 30.

58. Zie voor het katholiek modernisme het overzichtsartikel van T. Schoof, "Katholieke theologie aan het slot van de 19e eeuw: Rond het modernisme", *Tijdschrift voor Theologie* 23(1983), 284-303. Het onderzoek van E. Poulat en anderen wijst uit dat het katholiek modernisme niet zo gemakkelijk op een noemer is te brengen met het protestants modernisme. Het katholiek modernisme is apologetischer ingesteld. Zie voor ontbreken van katholiek modernisme in Nederland: L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. ('s-Gravenhage, 1953), 511-568. Aan Nederland met zijn minderheid katholicisme van ultramontaanse signatuur is, aldus Rogier, het katholieke modernisme voorbijgegaan. Hij komt slechts tot een 'typisch modernist': de priester Matthieu Schoenmaekers (1876-1945). Zie hiervoor ook het latere werk van Rogier *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*. ('s-Gravenhage, 1956), 434-436; Rogier, *Herdenken en herzien*. (Bilthoven, 1974), 98.

plaats maakt".⁵⁹

Het werk van A. Bruining is na zijn dood door zijn dochter bijeengebracht in drie delen onder de titel *Verzamelde studiën* (1923). Het eerste deel is getiteld *Dogmenhistorische studiën*. Het bevat studies over lutheranisme, rooms-katholicisme en zwinglo-calvinisme in de 16de eeuw. Achtereenvolgens komen aan bod: de geloofsverzekerdheid bij Luther, Melanchton en het lutheranisme, het anti-trinitarisme bij Servet en de socinianen, de roomse leer van het *donum superadditum*, de lutherse leer van de *corruptio naturae*, de Roomse kerk en Augustinus, theorieën over Augustinus' bekering, Erasmus als rooms modernist. Het tweede deel is getiteld *Wijsgerige en dogmatische studiën*. Het bevat, naast studies over het verschil in aanleg van mensen en de methode van de dogmatiek, systematisch-theologische beschouwingen over de schepping, de theodicee, godsgeloof en moraal, onsterfelijkheid, vrije wil, betekenis van Jezus van Nazareth voor het geloofsleven. Het derde deel tenslotte is getiteld *Studiën van verschillende aard*. Het bevat vooral wijsgerige en praktisch-theologische beschouwingen. Het zijn studies over metafysica, over Kant, over godsdienst en verlossingsbehoefte, over hegelianisme en prediking, over de toekomst van theologie, over de situatie van het modernisme, over moderne prediking en theologie.

Het werk van vader Bruining is sterk theologie-historisch en systematisch-theologisch en wijsgerig georiënteerd. Hij heeft binnen het christendom een verrassend brede, algemene, 'oecumenische' interesse en tegelijk is hij opvallend traditioneel en degelijk in zijn keuze van theologische onderwerpen. Het zijn de eeuwenoude thema's van het christendom die hij ter sprake brengt. In die lijn begint Nicolette Bruining haar theologische arbeid met het schrijven van een dissertatie. Wat levert een theologiseren in de lijn van haar vader haar op?

IV. Barsten in de christelijke ervaringstheologie van de vaders

*"Daarmede is zijne theologie
eenvoudig geworden
uiteenzetting van wat
in zijn geloofsbewustzijn leeft.
Als zoodanig heeft het zeker
waarde".*

Nicolette Bruining (1916)⁶⁰

Er waren in die tijd maar weinig jonge mannen die doorgingen voor een promotie in de theologie. In het jaar dat Bruining promoveert zijn het er naar

59. Rasker, *De Nederlandse Hervormde kerk*, 216.

60. Bruining, (1916), 121.

schatting zes tot zeven in heel Nederland. Dit lag niet aan de eerste wereldoorlog en de mobilisatie, want zowel daarvoor als daarna blijft het getal ongeveer gelijk.⁶¹ Mannelijke theologen promoveerden ook in die tijd, lijkt mij, mede met het oog op een universitaire carrière. Voor vrouwen was zo'n carrière niet weggelegd. Dus waarom zouden zij zich inspannen om een proefschrift te schrijven? Bruining was al voordat zij haar baan kreeg aan de kweekschool van het Haagsch genootschap van plan te promoveren. Dit zal naast een wetenschappelijke interesse ook te maken hebben gehad met een vergroting van haar kans op de arbeidsmarkt. Zij kreeg de baan omdat zij van plan was te promoveren, hoewel strikt genomen zelfs een academische studie niet vereist was voor die baan. Zij combineerde het schrijven aan haar proefschrift met haar baan.

Dertig jaar oud, in 1916, ruim twee en een half jaar na haar doctoraal, promoveert zij in de godgeleerdheid bij haar zeventigjarige vader, die haar promotor is, op een proefschrift getiteld *De theologie van F.H.R. von Frank (De Erlanger Theologie)*. Frank (1827-1894) was de dogmaticus van de Erlanger richting. Deze school staat bekend als een richting die in het verlengde van de theologie van F.D.E. Schleiermacher een ervaringstheologie ontwikkeld heeft, maar die tegelijk gekenmerkt wordt door biblicisme. De Erlanger richting was een kerkelijke lutherse beweging die haar brandpunt had aan de protestantse universiteit van Erlangen. Erlangen ligt in het katholieke Beieren. Als voorlopers van de Erlanger theologie zijn te noemen A.G.C.(von) Harless (1806-1879) en G. Thomasius (1802-1875), een leerling van Schleiermacher. Als stichter van de Erlanger school noemt Bruining J.C.K. (von) Hofmann (1810-1877).⁶²

Hofmann voelde zich aanvankelijk niet aangetrokken tot de ervaringstheologie van Schleiermacher maar tot de historicus Leopold von Ranke, wiens waardering van het christendom als historisch verschijnsel grote indruk op hem maakte. Hij wilde een nieuwe 'wetenschappelijke' basis geven aan de lutherse theologie. Hij stelt "(...)dat den wedergeborene in zijne geestelijke ervaring het geheel der heilswaarheden gegeven is, zoodat hij die daaruit als 't ware kan aflezen (...)"⁶³ De dogmaticus heeft daarbij zijn subjectieve geloofservaring te toetsen aan de heilige Schrift. "Dus, moet de heilige Schrift *in haar geheel* toetssteen voor de dogmatiek zijn".⁶⁴ Evenals bij Schleiermacher is geloofservaring de basis van theologie; anders dan bij Schleiermacher lijkt hier echter geen sprake te zijn van een correlatie tussen geloof en Schrift, maar van een samenval waarbij de Schrift het laatste woord heeft. De grondgedachten van Hofmann zijn, aldus Bruining, door Frank overgenomen en zelfstandig uitgewerkt. Van huis uit een vroom, niet kerkelijk 'rationalist' bekeerde Frank zich als stu-

61. Dröes, "Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland", 107.

62. Zie het hoofdstuk van Karl Barth over Hofmann in: *Die protestantische Theologie im 19 Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte*. (Zürich, 1960, 3e druk, oorspr. 1946), 553-561. Barth ziet Hofmann in het verlengde van Schleiermacher als een extreem Schleiermacheraan in de plaats die hij de geloofservaring geeft als basis van theologie. Tegelijk wijst hij er op dat Hofmann in de uitwerking van zijn programma extreem biblicistisch is. Barth concludeert dat het Hofmann niet om de ervaring maar om de Schrift gaat.

63. Bruining, (1916), 4.

64. *Ibidem*, 4.

dent tot het lutheranisme.⁶⁵ Zijn basisidee is dat de systematische theologie de christelijke geloofservaring als grondslag moet hebben.

Bruining geeft in haar inleiding aan dat zij in haar proefschrift het theologisch stelsel van Frank in zijn kenmerkende trekken wil ontwikkelen. Zijn grote ethische werk, neergelegd in *System der Christlichen Ethik* (1884), laat zij buiten beschouwing. Uit de inleiding komen we niet te weten waarom zij dit onderwerp kiest, wat haar daarin aantrekt en welk probleem zij wil uitwerken. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat zij op Frank gezet is door haar vader-promotor. Haar vader was in die jaren meer geïnteresseerd in dogmatiek dan ethiek en had een grote belangstelling voor de onderlinge verhouding tussen lutheranisme, rooms-katholicisme en calvinisme.⁶⁶ Deze interesse kan mede voortgekomen zijn uit de nabijheid van het luthers seminarium dat sinds de oprichting van de universiteit in 1876 deel uitmaakte van de theologische faculteit.⁶⁷ Zo kan hij gestoten zijn op de theoloog Frank.

Het werk van Frank was nog nauwelijks systematisch bestudeerd. R. Seeberg (1859-1935) schreef in 1898 een opstel over Frank dat is opgenomen als aanhangsel in een postuum uitgegeven boek van Frank. Seeberg noemt Frank een 'echte theoloog', een 'systematisch talent', zijn gedachtenontwikkeling noemt hij 'zorgvuldig'. De studie van zijn werk is daardoor ook in formele zin 'leerrijk'. Een probleem ziet Seeberg in het taalgebruik van Frank. Frank gebruikt veel 'moeilijke' woorden. Seeberg sluit zijn opstel af met de opmerking dat hij in dit kader, een postume uitgave, geen kritiek heeft willen leveren.⁶⁸

Het is niet onwaarschijnlijk te veronderstellen dat Nicolette Bruining door haar vader gestimuleerd is zich te verdiepen in Frank. Lag de keuze van het onderwerp voor haar proefschrift ook in de lijn van haar eigen interesse? Ik denk ten dele wel en ten dele niet. Uit het vervolg zal blijken dat zij geïnteresseerd is in Frank's uitgangspunt, geloofservaring als basis van theologie, en dat zij geen verwantschap heeft met zijn uitwerking. Het onderwerp lijkt mij een compromis tussen vader en dochter. Dat dit compromis door haar niet als dramatisch werd beleefd blijkt uit haar dankwoord in het voorwoord van haar proefschrift en uit het feit dat zij na zijn dood zijn project afmaakt door zijn verzameld werk te bezorgen.

Het onderwerp 'ervaring als basis van theologie', ervaringstheologie, wordt

65. *Ibidem*, 5, en voor de nadere typering van het woord rationalist in verband met Frank: R. Seeberg, "Die Theologie Frank's in ihren Grundzügen", als aanhangsel in Fr.H.R. von Frank, *Geschichte und Kritik der neueren Theologie, insbesondere der systematischen, seit Schleiermacher*. Ed. P. Schaarschmidt (Erlangen und Leipzig, 1898), 351.

66. Zie: A. Bruining, *Dogmenhistorische studiën*. Deel 1. *Verzamelde studiën*. (Groningen, 1923). Van de negen artikelen gaan er vier over lutheranisme.

67. Zie voor lutheranisme in Nederland: C.Ch.G. Visser, *De lutheranen in Nederland. Tussen catholicisme en calvinisme, 1566 tot heden*. (Dieren, 1983). Het was vooral de lutheraan A.A. van Bakel (1874-1948), sinds 1909 als hoogleraar aan de faculteit verbonden, die velen aan de Amsterdamse faculteit inspireerde om zich te verdiepen in Luther.

68. Seeberg, "Die Theologie Frank's in ihren Grundzügen", 351-369. Bruining moet deze tekst gekend hebben, omdat zij uit het boek, waarin deze tekst is opgenomen, citeert in haar noten. Zij vermeldt Seeberg echter niet.

door het katholieke *Lexikon für Theologie und Kirche*⁶⁹ allereerst verbonden met mystiek terwijl het protestantse lexicon *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*⁷⁰ deze thematiek in verband brengt met een bepaalde vorm van academische theologie in de lijn van Schleiermacher. In academische feministisch-theologische kring wordt echter aangenomen dat ervaringen altijd de basis zijn van theologie. Rosemary Radford Ruether stelt in *Sexism and God-talk* dat ervaring altijd de basis is geweest van theologie en gediend heeft als criterium van waarheid.⁷¹ Schrift en traditie zijn vastgelegde collectieve menselijke ervaringen. De uniciteit van feministische theologie ligt, volgens Ruether, niet in het gebruik van het criterium ervaring maar in het gebruik van ervaringen van vrouwen. Dit is een kritische kracht die laat zien dat de klassieke theologie en haar gecodificeerde tradities eerder gebaseerd zijn op ervaringen van mannen dan op universele menselijke ervaring.

Ruether en met haar veel feministisch theologen zien ervaring zonder meer als basis van theologie. In de dominante theologie wordt overwegend een ander woord voor de basis van theologie gebruikt, namelijk openbaring. H. Berkhof zegt in zijn boek *Christelijk geloof* dat het woord 'openbaring', en ik denk dat dat ook voor het woord 'ervaring' geldt, sinds de vorige eeuw zowel bij katholieken als protestanten naar de behoefte verwijst om achter Schrift en Traditie een beide omvattend nieuw gezagvol begrip te creëren. Na de opkomst van de historische kritiek op de Schrift kon men immers niet zonder meer inzetten bij het gezag van de Schrift.⁷² Het woord 'ervaring' duidt mijns inziens meer op de betrokkenheid van mensen bij het theologiseren, terwijl het woord 'openbaring' meer wordt ingezet om een gezagsinstantie buiten mensen te introduceren.

Bruining nu kiest een theoloog, Frank, die zich expliciet beroept op geloofs-ervaring als basis van theologie en niet op openbaring. Hoe evalueert zij zijn denken? Hoe denkt zij zelf over ervaring als basis van theologie? Welke ervaringen belicht zij en wiens ervaringen zijn dat? Welke kritische kracht gaat daarvan uit en wat laat deze zien?

Het proefschrift van Bruining telt 121 pagina's en is zeer helder van indeling. Het bestaat uit drie hoofdstukken. Elk hoofdstuk is ingedeeld in paragrafen, elke paragraaf in alinea's. In elke alinea zet zij een nieuwe stap. Het sleutelwoord daarin is schuin gedrukt. De eerste twee hoofdstukken zijn beschrijvend. Het eerste hoofdstuk beschrijft de uitgangspunten van Frank, het tweede hoofdstuk geeft zijn systematische theologie weer. Het derde hoofdstuk is eva-

69. W. Lohff, "Erfahrungstheologie", *Lexikon für Theologie und Kirche*, III (herdruk 2de druk, 1959; Freiburg, 1986), 981-982.

70. P. Althaus, "Erfahrungstheologie", *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, II (Tübingen, 1958, 3e druk), 552-553.

71. Rosemary Radford Ruether, *Sexism and God-talk. Toward a Feminist Theology*. (Boston, 1983), 12-13. Zie voor enkele kritische opmerkingen bij ervarings-theologie vanuit feministisch perspectief: Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte, "Van feministische theologie naar theologische vrouwenstudies? Nabeschouwing" in: *Van zusters, meiden en vrouwen*, 307-309.

72. H. Berkhof, *Christelijk geloof*. (Nijkerk, 1973, 2de druk), 45. Zie voor een hedendaagse theologie die expliciet inzet bij ervaring E. Flesseman-van Leer, *Geloven vandaag*. (Nijkerk, 1987, zesde geheel herziene druk)9-15, m.n.11-12.

luatief. Haar werkwijze toont een grote hang naar systematiek en duidelijkheid. In mijn beschrijving ga ik vooral in op het eerste en het laatste hoofdstuk. Uit het evaluatieve hoofdstuk blijkt dat de kritiek van Bruining ligt op fundamenteel theologisch vlak. Daarom geef ik ook een uitvoerige beschrijving van de uitgangspunten van Frank.

In het eerste hoofdstuk beschrijft Bruining de kennisleer van Frank. Hoe kunnen wij de werkelijkheid kennen? Frank gaat uit van het bestaan van de objectieve wereld. De vraag is dan hoe doen de objecten zich aan het subject kennen? Er is een wisselwerking tussen subject en object. Ervaring is gevolg van die wisselwerking. Die wisselwerking veronderstelt een zekere 'homogeniteit' tussen subject en object. Iets in het object correspondeert met die ervaring. Frank voert dan het begrip 'verzekerdheid' in en hij onderscheidt daarbij de natuurlijke verzekerdheid, de natuurlijke zedelijke verzekerdheid, de specifiek christelijke verzekerdheid. De verzekerdheid betekent de overtuiging dat het begrip - de voorstelling - aan de waarneming en aan het waargenomen antwoord. Bij het ontstaan van natuurlijke verzekerdheid spelen de feiten de hoofdrol "(...)feiten wel te verstaan in de zin van onmiddellijke gegevens van waarneming".⁷³ Het subject kent echter niet alleen objecten maar ook andere subjecten. Met deze subjecten vormt het subject een, wat zij in een germanisme noemt, 'genereele eenheid'. Ik vertaal 'genereele eenheid' in het vervolg als algemene eenheid. "Het gevoelt zich lid van een organisme van subjecten, een menscheidorganisme, en op grond hiervan worden het leven, de ervaring, het kennen, de verzekerdheid van de andere subjecten tot op zekere hoogte voor hem eigen leven, ervaring, kennen en verzekerdheid".⁷⁴ De aldus gevormde verzekerdheid leidt tot natuurlijke zedelijke verzekerdheid. Haar object is het geweten. Dat is een eigenaardig object en als zodanig kan de zedelijke verzekerdheid een brug zijn tussen de natuurlijke verzekerdheid en de specifieke christelijke verzekerdheid. Het geweten is een eigenaardig object omdat het niet een fysiek waarneembaar object is.

Naast de natuurlijke verzekerdheid staat volgens Frank een specifiek christelijke verzekerdheid. De christen kent naast en boven de natuurlijke wereldorde een hogere orde van gebeuren. De kennis van deze bovennatuurlijke orde wordt op dezelfde wijze opgebouwd als die van de natuurlijke orde. De kennis van de christen berust op waarneming en ervaring. Ervaring is ook hier het produkt van de wisselwerking tussen subject en een eigenaardig object en heeft ook hier een zekere homogeniteit tussen subject en object tot voorwaarde. Ook hier gaat het initiatief van de wisselwerking uit van het object en berust de verzekerdheid op waargenomen feiten. Ook hier is sprake van een opgenomen zijn in een geheel en wel in de gemeenschap der gelovigen.

Er zijn ook verschillen tussen de christelijke en de natuurlijke verzekerdheid. Het subject kan op natuurlijk gebied het objectief bestaan van de objecten ontkennen zonder dat de ervaring er van voor het subject ophoudt. Dit is ten

73. Bruining, (1916), 10-11.

74. *Ibidem*, 12.

opzichte van het christelijk object niet mogelijk. "Verliest het subject de christelijke verzekerdheid, dan houdt de ervaring op. De christelijke verzekerdheid moet, gelijk Frank het uitdrukt, 'God stellen als realiteit of sterven'".⁷⁵ Een tweede verschilpunt is dat de christelijke verzekerdheid particulier is. Ze is voor de natuurlijke mens gesloten. Bruining merkt in een noot hierbij op dat dit voor Frank niet uitsluit dat de natuurlijke mens verantwoordelijk is voor zijn onmacht om christelijke ervaring op te doen.

De ervaring waarop de christelijke verzekerdheid is gebouwd kan, volgens Frank, het best door de term 'wedergeboorte' omschreven worden. De christen ervaart evenals de natuurlijke mens in zich twee willen, een ten goede en een ten kwade. Het verschil is dat bij de natuurlijke mens het een ik is wiens wil op verschillende tijden verschillend werkt. "De christen daarentegen kent in zich zelf een uit zijn aard boozen wil, staande tegenover een wil ten goede, welken laatsten hij kent als behorende tot een nieuw geestelijk ik, dat in hem tegenover het oude ik is komen te staan".⁷⁶ De christen voelt het komen tot volmaking als datgene waarop hij aangelegd is. Hierin ligt voor Frank opgesloten dat dit zijn oorspronkelijke staat is en dat betekent dat de christelijke mens in een hogere zin de natuurlijke mens is. De christen voelt zich verantwoordelijk en ervaart schuld voor zijn oude zondige toestand, tegelijk weet hij dat hij met zijn wedergeboorte vrij is geworden van die schuld. Uit deze ervaringen is, volgens Frank, de gehele christelijke verzekerdheid af te leiden en wel als volgt. "Onmiddellijk laten zich daaruit aflezen de *immanente* geloofsobjecten, (...) de in begrip gebrachte ervaringen: zonde, gebonden wil en schuld eenerzijds en anderzijds habitueele en actueele gerechtigheid, zedelijke vrijheid en hoop op volmaking. Van deze onmiddellijke gegevens klimt het denken op enerzijds tot de *transcendente* geloofsobjecten, de buiten het subject liggende factoren der wedergeboorte, die deze hebben bewerkt; anderzijds tot (...) de *transeunte* geloofsobjecten, de eindige realiteiten, door bemiddeling waarvan de transcendente factoren op het subject werken (...) waaronder (...) kerk, woord en sacramenten".⁷⁷ Bruining baseert zich in dit hoofdstuk op zijn *System der Christlichen Gewissheit* (1870/1873), een boek van 530 pagina's.⁷⁸

In het tweede omvangrijkste hoofdstuk van het proefschrift, beschrijft zij het systematisch-theologisch stelsel van Frank. In negen paragrafen behandelt zij achtereenvolgens: de godsleer, de schepping, de mens en de staat der rechtheid, de zonde, de verlossing, de verschijning van de Verlosser, de toeëigening van het heil, de drie-eenheid en de eschatologie. Zij baseert zich in dit hoofdstuk niet alleen op het zojuist genoemde boek, maar ook op zijn *System der Christlichen Wahrheit* (1878/1880), twee banden die respectievelijk 531 en 546 pagina's

75. *Ibidem*, 17.

76. *Ibidem*, 18.

77. *Ibidem*, 19.

78. F.H.R. von Frank, *System der Christlichen Gewissheit*. (Erlangen, 1884, 2e verbeterde druk, oorspr. 2 Bde (1870/1873).

beslaan.⁷⁹ Wie dit werk van Frank opslaat herkent niet zonder meer haar weergave en taalgebruik. Hoewel zij bij nadere bestudering Frank globaal blijkt te volgen in de opbouw en de ontwikkeling van zijn systeem, geeft zij de verschillende onderdelen niet zijn uitgebreide titelbeschrijving. Het lijkt erop, dat zij met succes het voorgegeven schema van de belangrijke sleutelwoorden van de klassieke systematische theologie op het werk van Frank toepast en die in Frank's volgorde en met zijn inhoud kan bespreken, terwijl Frank zijn best gedaan heeft de klassieke sleutelwoorden te vermijden of in te bedden.

In het laatste en derde deel beschrijft zij het eigen karakter van de theologie van Frank: zijn verhouding tot het lutheranisme, zijn theorie aangaande de Schrift en het empirisch karakter van zijn uitgangspunt. Bij dit hoofdstuk betreft zij bovengenoemde geschriften maar ook ander werk van hem.⁸⁰ Waar de eerste twee hoofdstukken beschrijvend zijn, is het laatste hoofdstuk ook evaluatief.

Bruining behandelt Frank overigens als tijdgenoot, dat wil zeggen als een denker, een theoloog, wiens denken rechtstreeks relevant is of zou moeten zijn voor haar eigen tijd. Ze is niet geïnteresseerd in een ontwikkeling in zijn denken. Ze behandelt zijn werk niet chronologisch, maar ziet dit als een geheel. Ze plaatst zijn denken wel expliciet in de context van de negentiende eeuwse protestantse theologie en in de context van het lutheranisme.

Bruining begint het hoofdstuk over het eigen karakter van Frank's theologie met hem te plaatsen ten opzichte van de twee grote negentiende-eeuwse protestantse theologen: Ritschl en Schleiermacher en door hem te plaatsen in het lutheranisme. Frank richt zich tegen Ritschl omdat Ritschl de gewetensnood (in tegenstelling tot Paulus en Luther) niet als voorwaarde voor een christelijke geloofservaring ziet. Hij richt zich tegen Schleiermacher omdat in zijn theologie het begrip zonde zo'n geringe rol speelt en omdat hij geen eigen aan het evangelie gekoppelde ervaring kent. "En zoo is het voor hem (=Frank, FD) zelfs twijfelachtig of Schleiermacher, hoe hoog in zekeren zin diens religieusiteit moge staan, wel eigenlijk op den bodem van het christendom staat".⁸¹ Typisch luthers vindt zij "(...)dat hij van eene mystiek, die buiten kerk en sacramenten om godsgemeenschap zoekt, niet wil weten, en wat we daarvan in de geschiedenis aantreffen, nergens zijne aandacht waardig keurt".⁸² Frank neemt vooral een eigen plaats in het lutheranisme in door voor de dogmatiek een grondslag te zoeken in het geloofsbewustzijn van de christen en de daarin vastgelegde ervaring. Hiervan, zegt zij, zijn Frank's afwijkingen van de lutherse leer het rechtstreeks gevolg.

79. F.H.R. von Frank, *System der Christlichen Wahrheit*. (Erlangen, 1894, 3e druk, oorspr. 2 Bde (1878/1880).

80. Ze verwijst naar: *Die Theologie der Concordin Formel*, 1858- 1864; *Die kirchliche Bedeutung der Theologie A. Ritschls* (1888) en *Geschichte und Kritik der neueren Theologie* (1894).

81. Bruining, (1916), 97. Dit is misschien voor de Schleiermacher van de *Reden über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (1799) te zeggen, maar voor die van *Der christliche Glaube* (1821/1822) niet vol te houden.

82. Bruining, (1916), 97.

Bruining noemt twee afwijkingen, die zij beide zelf evalueert op grond van de ruimte die zij bieden voor niet-christenen. De eerste afwijking is zijn leer over de mens in de gevallen staat. Frank neemt over dat de natuurlijke mens passief staat tegenover de werking van God in de wedergeboorte en zelfs niet anders kan dan de genade weerstreven, maar hij neemt niet over dat de natuurlijke mens in zedelijk opzicht volkomen bedorven is. "Hij sluit het oog niet voor het zedelijk goede, dat ook in hen, die niet behooren tot den christenstand, wordt gevonden".⁸³ Toch noemt Frank de natuurlijke toestand van de mens een volstrekt bedorven toestand, maar deze uitspraak is voor Frank geen zedelijk oordeel, maar betekent dat de natuurlijke mens uit zichzelf niet tot God kan terugkeren, dat hij derhalve onmachtig is zijn eigen heil te bewerken. Hij kan wel het zedelijk goede doen omdat schepping en verlossing bij elkaar horen. In de schepping werkt altijd al de verlossing. God werkt in mensen voorzover ze het goede doen, ook na de val, door. Het geweten is daarvan de neerslag. Het goede, dat in de natuurlijke mens werkt, is aanknopingspunt voor de genade. Bruining gaat hier niet in op de opvatting van Frank dat de natuurlijke mens verantwoordelijk is voor zijn eigen onmacht.

De tweede nog belangrijker afwijking is zijn schriftopvatting. De Schrift is bij Luther geen kenbron maar genademiddel. De lutherse orthodoxie houdt de hele inhoud van de Schrift voor letterlijk geïnspireerd. Frank echter vindt het woord als genademiddel allereerst in het woord in de kerk. De Schrift is door de kerk voortgebracht. De Schrift is niet heilsnoodzakelijk maar zonder het in de gemeente levend woord komt geen mens tot heil. Dit leidt dan indirect tot erkenning van de Schrift als geïnspireerd woord van God, maar eist, volgens Frank, zo tegelijkertijd schriftkritiek.

Bruining staat in de volgende paragraaf nog wat langer stil bij zijn theorie aangaande de Schrift. Frank zegt wel dat de ervaring van de wedergeborene de basis is voor zijn geloofsstelsel, maar in zijn stelsel vindt Bruining tal van gedachten die niet uit de ervaring van wedergeboorte zijn af te leiden, maar enkel uit de Schrift. Dit verschil brengt hij in overeenstemming door het begrip 'algemene' christelijke ervaring. Van die algemene ervaring van wedergeborenen is de Schrift neerslag en getuigenis. Deze opvatting bepaalt zijn houding tegenover de Schrift en de schriftkritiek.

Schriftkritiek is voor Frank beslist noodzakelijk, maar hij waarschuwt tegen bevooroordeelde kritiek. Daaronder verstaat hij een kritiek die uitgaat van een vooropgezet idee van wat mogelijk en onmogelijk is. Volgens hem moeten de feiten de doorslag geven en niet of ze passen in het geheel van ons kennen. Bruining is het hierin tot op zekere hoogte met Frank eens. Maar hieraan knoopt hij een tweede beperking van het recht der schriftkritiek vast. Deze vindt Bruining van 'bedenkelijker' aard. Niet-christenen zijn in zijn ogen, omdat ze geen geloofservaring hebben, onbevoegd tot het uitoefenen van schriftkritiek en eenvoudige gelovigen behoeven dat wat de Schrift bericht niet te onderzoeken met de middelen van de natuurlijke kritiek. Als voorbeeld geeft zij zijn

83. *Ibidem*, 98.

standpunt ten aanzien van de opstanding van Jezus Christus. In zijn ogen is dat een feit voor de christen omdat dit in hem een snaar doet trillen. De christen houdt zonder twifelen aan dit wonder vast. Hiermee is, volgens Bruining, de noodzakelijkheid van kritiek opgeheven. "De natuurlijke mensch wordt geweerd, op grond dat hij geen ervaring van de geestelijke dingen heeft; en de christen aanvaardt zonder nader onderzoek het wonder, waarover het hier gaat, omdat in hem, bij het hooren van het bericht ervan, een snaar meetrilt".⁸⁴ Bruining vindt dat hij de schriftkritiek niet serieus neemt.

Zij is bereid te erkennen, dat de feiten in de Schrift heilsfeiten zijn, maar heilsfeiten zijn volgens haar gebeurtenissen, die wanneer ze werkelijk zijn geschied, op natuurlijke wijze moeten zijn ervaren. "De christen kan de beteekenis van het als feit voorgestelde voor zijn geloof bepalen zoals hij wil, kan er heilsbeteekenis aan toekennen, kan er zijn gansche geloof van afhankelijk maken, maar daarmee is volstrekt niets beslist omtrent de vraag, of het een werkelijk geschied feit is of niet".⁸⁵ En precies over dit laatste gaat de schriftkritiek. Zij vraagt zich af of Frank zelf niet bevooroordeeld is: neemt hij niet eenvoudig aan wat in zijn geloofsstelsel goed past en negeert hij niet wat er niet in past? Als voorbeeld geeft zij, met behulp van de rationalist Reimarus, een kritiek op zijn bespreking van de opstanding van Jezus. Hij negeert dat "(...) de zoogenaamde getuigen het over geen enkele zoogenaamde verschijning eens zijn, maar onderling verschillen in het antwoord op de vraag wanneer, aan hoevelen, hoe dikwijls, waar, op welke wijze, hij verscheen, en wat er eindelijk van hem geworden is".⁸⁶

Is de kwalificatie van de Schrift als neerslag van 'algemene' christelijke *ervaring* houdbaar? Frank besluit op grond van die stelling dat de oergemeente een rijkere ervaring moet hebben gehad dan latere geslachten, want er wordt bijvoorbeeld verhaald van engelenverschijningen. Bruining acht dit een krasse petitio principii. Frank neemt ten onrechte als bewijsgrond aan wat juist bewezen moet worden. Daarbij wil zij niet uitsluiten dat engelenverschijningen mogelijkerwijze tot ervaring kunnen worden teruggebracht. Maar hij neemt ook tal van gedachten uit de schrift over, die onmogelijk aan ervaring der oergemeente kunnen worden toegeschreven. Zo wordt bijvoorbeeld Gen. 1 en 2 over de schepping der mens en Gen. 3 over de zondeval door Frank als neerslag van ervaring gezien. Wat voor Frank ervaring is, is voor Bruining fictie.

Kan het schriftgezag langs de weg van de 'algemene' christelijke ervaring gerehabiliteerd worden? In de ogen van Bruining niet. Zij wil niet ontkennen dat ons geestelijk bezit slechts voor een klein deel op eigen ervaring berust en dat de mens zonder nader onderzoek de ervaring van anderen overneemt maar dat doet hij bij dingen die hem op zekere hoogte onverschillig zijn en als het hem meer belang inboezemt wil hij juist persoonlijk controleren. Waar het levenswaarheden betreft kan dus, volgens Bruining, van 'algemene' ervaring

84. *Ibidem*, 110.

85. *Ibidem*, 111.

86. *Ibidem*, 112. Hermann Samuel Reimarus (1694-1768) was een Verlichtingstheoloog en filosoof.

geen sprake zijn.

Ten slotte vraagt Bruining: is wedergeboorte werkelijk ervaringsfeit? Frank maakt een scherpe tegenstelling tussen de zedelijke zelfbeoordeling van de natuurlijke mens en die van de christen. De verlossingsbehoefte blijft onbekend aan de natuurlijke mens. Bruining vindt zijn beschrijving van en zijn oordeel over de natuurlijke mens en zijn zedelijke strijd oppervlakkig en 'onbillijk'.

Is het vervolgens zo dat uit de ervaring van wedergeboorte de geloofsrealiteiten zijn af te leiden? Frank ziet de zedelijke verzekerdheid als onderdeel van het kennen in het algemeen en hij poneert dat in het zedelijk oordelen expliciet metafysische waarheden gegeven zijn. Maar dit laatste fundeert hij niet, terwijl daar zijn stelsel op berust. Wat hij ervaring noemt is gevolgtrekking uit de zedelijke zelfbeoordeling van de wedergeborene. Zelfs toegegeven, zegt Bruining, dat het imperatief karakter van de zedelijke normen een persoonlijke God insluit, dan nog is zeker dat dit niet leidt tot de geloofsrealiteiten. Immers uit het feit van wedergeboorte is niet af te leiden dat de mens een van God afgevalen wezen is, dat daarvoor voldoening moet worden gebracht, dat daarvoor een godmenselijke persoon nodig is, enzovoort. Deze geloofsgedachten bewegen zich niet om het begrip wedergeboorte maar om het begrip schuld.

Dit nu vindt zij de 'grondfout' van zijn theologie dat hij niet doordringt tot de indrukken die in zijn ervaringsbeeld zijn verwerkt. Hij stopt bij wat als ervaring in zijn bewustzijn treedt en doordenkt niet welke indrukken zijn verwerkt bij het tot stand komen van die ervaring. De ervaring van schuld ligt ten grondslag aan zijn ervaring van wedergeboorte. Schuld ontstaat als er een wanverhouding is tussen iemands feitelijke toestand en de zedelijke norm die hij heeft, zijn geweten. Dit neemt bij hem de vorm aan van een rechtsbetrekking. Hier werkt derhalve de oudtestamentische voorstelling van een rechtsbetrekking tussen God en mens onbewust in zijn stelsel door.

Frank sluit in zijn methode aan bij Schleiermacher. De taak van de dogmatiek is de verzekerdheid van het geloof te kennen en uit te leggen. Maar waar Schleiermacher een nieuwe grondslag aan het geloof gegeven heeft en een nieuwe geloofsovertuiging veroverd heeft, zegt Bruining, schuift Frank een nieuwe basis onder het oude geloof. Zijn theologie is uiteenzetting van wat in zijn geloofsbewustzijn leeft, dat is waardevol, maar in de taak van de theologie, die hij zich gesteld heeft, om de christelijk waarheid in zijn oorsprong, wezen en grond te doen kennen schiet hij tekort. Waarom vindt Bruining dat die taak niet goed ondernomen is door Frank? Hoe evalueert zij zijn denken? Hoe denkt zij zelf over ervaring als basis van theologie? Welke ervaringen en wiens ervaringen vindt zij dat er belicht moeten worden?

Bruining vindt de theologie van Frank beneden de maat. Dertig jaar later zal haar gezagvolle leeftijdsgenoot de theoloog Karl Barth (1886-1968) hetzelfde zeggen. In zijn *Die protestantische Theologie im 19 Jahrhundert* behandelt hij Frank niet apart. Hij noemt Frank in het rijtje van theologen die geen theologie bedrijven vanuit een echt probleem maar een probleem stellen dat ze al op-

gelost hebben.⁸⁷

Bruining verwijt Frank in feite pseudo-wetenschappelijkheid. Hij gaat uit van wat hij juist zou moeten aantonen en hij negeert wat hij kan kennen. Zo neemt hij als feit, als zekerheid, aan de opstanding van Christus en negeert hij alle onzekerheid over de werkelijk geschiede waarneembare feiten. Hij is niet geïnteresseerd in de resultaten van de historisch-kritische methode. Kortom hij is niet geïnteresseerd in de werkelijkheid. Bruining heeft een empirische opvatting van theologie. Er is in haar opvatting geen scheiding tussen feiten en ervaring, tussen wetenschap en ervaring, tussen theologie en ervaring. Er is wel een onderscheid tussen feiten en interpretatie.

Frank zegt zijn theologische waarheid te vinden in de (christelijke geloofs-)ervaring, in het woord van de kerk en in de Schrift en deze drie zijn voor hem een. Bruining laat zien dat deze drie minder een eenheid vormen dan Frank denkt. In feite ligt zijn bewijskracht meer bij de Schrift en bij de kerk dan bij de geloofservaring. Als basiservaring noemt Frank de ervaring van wedergeboorte die bij nader inzien een christelijke interpretatie van de ervaring van schuld blijkt. Alleen vanuit die ervaring van schuld is, volgens Bruining, het christelijk bouwwerk (van Frank) op te trekken. Hij doordenkt niet wat zich aan hem als ervaring voordoet. Dat vindt zij voor een theologisch denker kwalijk.

Het lijkt mij op grond van haar proefschrift dat bij Bruining zelf noch de ervaring van wedergeboorte noch de ervaring van schuld in haar geloofservaring een sterke rol spelen, maar wel de ervaring van (het zoeken naar) het goede en van (het zoeken naar) godsgemeenschap. Zij laat zich daar niet expliciet over uit, maar er zijn tussen de regels door wel aanwijzingen in die richting. Zo neemt zij het meermalen op voor de natuurlijke mens, de buitenkerkelijke mens, de mens die niet-christelijk is in de zin van Frank. Zij vindt dat deze in zedelijk opzicht te licht gewogen worden. Verder is zij van mening dat mystiek die buiten kerk en sacramenten godsgemeenschap zoekt niet genegeerd mag worden in de theologiebeoefening. Waar Frank het onderscheid tussen de natuurlijke mens en de christelijke mens legt in de aanname van Schrift en kerk, legt Bruining het onderscheid tussen mensen in het zoeken naar het goede en godsgemeenschap. Daarom brengt zij Schleiermacher in stelling tegen Frank. Zij vindt dat Schleiermacher erin geslaagd is zich een nieuwe geloofsovertuiging te verwerven na een diepe geloofscrisis. Zij legt overigens meer de nadruk op het *nieuwe* van de geloofsovertuiging van Schleiermacher dan op de inhoud ervan. Waar voor haarzelf de basis van de typisch christelijke overtuiging ligt wordt uit haar kritiek niet duidelijk.

Uit deze voorbeelden blijkt dat zij geloofservaringen van mensen, die niet-christelijk of buitenkerkelijk zijn of tot geloofsinzicht gekomen zijn via persoonlijk gewonnen inzichten, wil betrekken in de theologie. Waarom zijn precies die mensen van belang bij haar evaluatie? Zij expliciteert niet waarom zij die ervaringen in de theologie serieus wil nemen en net als de eerder genoemde Rosemary Radford Ruether 'algemene' ervaring niet zonder meer overneemt. Als zij

87. Barth, *Die protestantische Theologie*, 6.

dat wel had gedaan zou zij dan niet haar eigen achtergrond als vrijzinnig theologe ter sprake hebben moeten brengen en, nog fundamenteler, haar kerkelijke en theologische marginaliteit als vrouw-en-theoloog? Het grote vertrouwen dat de vaders hebben in de kerk en de Schrift lijkt mij te passen bij hun positie van mannelijke theoloog in het centrum van kerk en theologie zoals het vertrouwen in via persoonlijke ervaring verworven geloofsinzichten als basis van theologie typisch de positie is van iemand die zelf in kerk en theologie gemarginaliseerd is.

Haar proefschrift wordt niet besproken in de theologische tijdschriften en wordt niet opgenomen in encyclopedieën.⁸⁸ Het speelt ook geen rol in de theologische discussies van die tijd, voor zover ik dat heb kunnen nagaan, en wordt niet geciteerd in artikelen van vader Bruining die hij, na de verschijning van het proefschrift in 1916 tot zijn dood in 1919, heeft geschreven. In twee Duitse proefschriften die na haar dissertatie over het werk van Frank geschreven zijn wordt haar dissertatie in het proefschrift van Ch. Gahr over de kennistheorie van Frank ten onrechte niet genoemd en in dat van H. Scheler over de ethiek van Frank, gezien het onderwerp terecht, slechts in een noot vermeld.⁸⁹ Er is derhalve nauwelijks tot geen receptie van het proefschrift van Bruining geweest. De vraag hoe dit komt, is niet gemakkelijk te beantwoorden. Naar het buitenland toe kan de beperkte leesbaarheid van het Nederlands een rol gespeeld hebben, maar dit geldt niet voor Nederland. Heeft dit te maken met het onderwerp van het proefschrift, met haar benadering of met het milieu waarin zij verkeert? Er was gezien de receptie van Schleiermacher ook in de eerste helft van de twintigste eeuw een grote interesse in ervaringstheologie. De ervaringstheologie van Schleiermacher was vooral onder de middengroepering van de 'ethischen' en onder de 'rechtsmoderneren' voorbeeld van theologiseren. Deze manier van theologie bedrijven werd bestreden door de confessionele en gereformeerde theologie en door de dialectische theologie in de lijn van Barth. Bruining heeft als 'modern' theoloog met haar kritiek op de manier van theologiseren van de ervaringstheoloog Frank derhalve geen eigen milieu.⁹⁰

Wat zij in dit proefschrift doet staat in de lijn van het theologiseren van haar vader, maar is er ook heel voorzichtig van onderscheiden. Het onderwerp staat

88. Zie noot 12 en 13. Het proefschrift wordt ook niet besproken in het vrijzinnige lutherse maandblad *De Wachter. Stemmen uit de Evangelisch-Lutherse Kerk uitgegeven vanwege de 'Vereeniging van Lutherse predikanten'*, 1(1897)-23(1920). De volgende encyclopedieën zijn nagekeken: *Theologisch woordenboek*. Red. H. Brink o.p. (Roermond en Maaseik, 1952), 1398-1399. Frank wordt behandeld onder ervaringstheologie. Verder: *RGG, LTK*. In beide encyclopedieën staat wel het proefschrift van H. Scheler over de ethiek van Frank in de literatuuroppgave. Zie volgende noot.

89. Ch. Gahr, *Franks Stellung zur Erkenntnistheorie und Metaphysik*. (Dissertation). (Erlangen, 1919); H. Scheler, *Die Prinzipien der Ethik Franks*. (Diss. masch.). (Erlangen, 1946).

90. Zie voor de receptie van Schleiermacher in Nederland: P.J. van Leeuwen, *De betekenis van Fr. E.D. Schleiermacher voor de theologie in Nederland*. (Haarlem, 1948). (Verhandelingen rakende den Natuurlijken en geopenbaarden Godsdienst. Teylers Godgeleerd Genootschap. Nieuwe Serie, 26ste deel). De grote en niet genoeg te waarderen betekenis van Schleiermacher is dat hij de religieuze relatie niet als een kennis- of ethische, maar als een existentiële relatie heeft gesteld (p. 139). Zie in dit verband ook P. Jonges, *Schleiermachers antropologie*. (Assen, 1942).

in de lijn van haar vader in zoverre zij onderzoek doet naar een theoloog die een 'nieuwe' grondslag voor het christendom combineert met de 'oude', traditionele, klassieke invulling. In onderscheid met haar vader bevat haar die combinatie niet. Zij zoekt naar een nieuwe grondslag voor het christendom die ook een nieuwe vulling geeft aan het christendom (of voorbij het christendom), die echt nieuwe woorden en nieuwe beelden biedt, dus waarin het geloof zelf anders, nieuw wordt. In dit proefschrift vult zij dit echter niet in. Ze zou daarmee ook over de grens van het theologiseren van haar vader heen gaan. Het resultaat is nu een vooral kritisch proefschrift, waarin zij barstjes slaat in de wetenschappelijkheid en in de ervaringsreikwijdte van een klassieke christelijke theoloog.

V. Theologie is geesteswetenschap. De ontdekking van de intuïtieve theologie der moeders

*"En nu kunnen wij zeggen:
het eene leerstuk
bevat voor ons
niet zoo veel meer
waarheid dan het andere.
Het zijn beide
voor ons
zeer begrijpelijke conclusies
van het denken der menschen".*

Nicolette Bruining (1923)⁹¹

Na haar promotie, die praktisch samenvalt met het emeritaat van vader Bruining, verhuist het gezin naar Scheveningen. Bruining blijft lerares 'kennis van de godsdienst' aan de kweekschool van het Haagsch Genootschap en zij wordt lerares Hebreeuws aan verscheidene gymnasia en lycea in Den Haag. Uit haar fotoalbum blijkt dat zij zonder officiële aanstelling preekbeurten vervult bij vrijzinnig hervormde gemeenten en de Nederlandse Protestanten Bond en dat zij familieleden en vrienden kerkelijk trouwt.⁹²

Haar vader sterft op 20 november 1919. Moeder en dochter wonen tot de dood van moeder Bruining in 1932 samen.⁹³ Haar interesse in een actieve beoefening van de theologie gaat op de volgende wijze door. In 1921 wordt zij lid van het moderamen van de Vergadering van Moderne Theologen. De moderne theologen van verschillende richtingen en van verschillende kerkelijke denominaties kwamen vanaf 1866 jaarlijks samen in een bijeenkomst waarin een aantal

91. Bruining, (1923), 122.

92. Lindeboom, (1956); *Het Parool*, (1956); Spelberg, (1967).

93. Lindeboom, (1956).

lezingen gehouden werden en discussie plaats vond. Deze bijeenkomst werd genoemd de Vergadering van Moderne Theologen. De lezingen betroffen vooral onderwerpen van godsdienstwijsbegeerte en ethiek, vraagstukken van sociale en sociologische aard, inleidingen in geestelijke stromingen in het algemeen en de moderne richting in het bijzonder, en ook lezingen over psychologie, kerk- en dogmengeschiedenis, godsdienstgeschiedenis, Oude en Nieuwe Testament en literatuur. De inhoud van de jaarlijkse bijeenkomst werd beleidsmatig voorbereid door een moderamen. Nicolette Bruining was de eerste vrouw die haar intrede deed in het moderamen. Gemiddeld kwamen in die tijd zo'n tweehonderd moderne theologen naar de jaarvergadering. In hetzelfde jaar, dat zij lid wordt van het moderamen, houdt zij op de jaarvergadering een lezing getiteld: "De gevaren van de nieuwe piëtistische strooming onder de moderneren". Hierin hief zij, aldus J. Lindeboom, de vinger op tegen 'mystieke stoutigheden' en pleitte zij voor 'nicuwe woorden en nieuwe beelden'.⁹⁴ In 1923 verzorgt zij in drie delen een uitgave van artikelen van haar vader. In hetzelfde jaar publiceert zij een populair- wetenschappelijk boek getiteld *Geestelijke Stromingen*. Het zal tevens haar laatste boek zijn. Op dit boek wil ik nu nader ingaan.

Het boek is bedoeld als kritische oriëntatie in geestelijke stromingen die in haar tijd in Nederland voorkomen. Het is waarschijnlijk een weerslag van haar lessen op het Haags Genootschap. Het boek bestaat uit vijf hoofdstukken. Na een inleidend hoofdstuk behandelt zij achtereenvolgens in vier hoofdstukken: het materialisme, het primitief spiritualisme, resultaten van het nieuw psychologisch onderzoek, en spiritualistische filosofieën.

In het inleidende eerste hoofdstuk gaat zij in positieve zin in op de verschillen tussen mensen en het individualisme in haar tijd. Zij verheugt zich over de vele stromingen die er zijn want mensen verschillen in aanleg en behoefte en dus ook in hun geestelijke behoeften. Zij typeert de negentiende eeuw als een tijd die gekenmerkt wordt door een materialistische wereldbeschouwing en haar eigen tijd als spiritualistisch. Onder 'materialistisch' verstaat Bruining de neiging om de realiteit van de wereld te zoeken in de stof, terwijl 'spiritualistisch' duidt op de neiging de realiteit van de wereld te zien in de geest en de stof meer te beschouwen als een produkt van gedachte.

In het tweede hoofdstuk beschrijft Bruining het materialisme: het natuurkundig materialisme, de evolutieleer en het historisch materialisme. Zij waardeert de resultaten van de natuurwetenschappen positief, maar heeft bezwaren tegen de wijze waarop de resultaten van dat onderzoek levensbeschouwelijk ingezet worden tegen de godsdienst. Zowel natuurwetenschappelijk onderzoek als de evolutietheorie laten zien hoe processen verlopen maar ze geven daarvan geen verklaring. Zij vindt de gevolgtrekking die materialisten uit dit onderzoek trekken niet voor de hand liggen. Het lijkt onzinnig om de orde, harmonie en doelmatigheid die in de natuur aanwezig is toevallig te noemen. Zij ziet in de wereld een plan, een streven naar een doel. Haar oplossing is niet om van bui-

94. J. Lindeboom, "25 jaren moderne theologie gespiegeld in 25 vergaderingen van moderne theologen", *NTT*, 29(1940), 124-135, m.n. 129.

tenaf een schepper-god in te voeren, maar de bevestiging van het mysterie van binnenuit, in de wereld. Ook het reduceren van het bewustzijn, het geestelijk leven, tot stoffelijke, lichamelijke processen acht zij geen voor de hand liggende gevolgtrekking. Zij vindt het 'geloof' in de menselijke 'ziel' als de kern van iemands persoonlijkheid aannemelijker. Ook hier voert zij God niet van buitenaf in maar bevestigt het mysterie van het bewustzijn dat zich van binnenuit in de mens manifesteert. Zij blijft dus het mysterie benadrukken, de uiteindelijke onbegrijpelijkheid van allerlei processen, maar plaatst dat in de wereld en in de mens. Zij verbindt dit mysterie vervolgens wel met het woord God, 'de Grond van ons bestaan' en 'de Leider van ons leven'. "Neen, den godsdienst behoeven wij niet in bescherming te nemen, die heeft onze bescherming niet noodig, want die is gevolg van het diepste verlangen van het menschenhart, dat altijd weer trekt naar den Grond van zijn bestaan, naar de Eeuwigheid en de Oneindigheid, dat is naar God".⁹⁵

Zij ziet de materialistische denkwijze ook doorwerken in het historisch materialisme. Zoals bij de individuen het geestelijke bepaald zou zijn door het lichaam, zo, zeggen de historisch materialisten, wordt in de maatschappij het geestelijk leven bepaald door haar materiële structuren. Bruining geeft volmondig toe dat economische oorzaken als verklaring van verschijnselen verwaarloosd zijn. Maar zij vindt ook dat maatschappelijke en economische veranderingen ontstaan door mensen en dat de drijfveer van mensen niet alleen gelegen is in de begeerte naar stoffelijke goederen.

Het derde hoofdstuk is getiteld: primitief spiritualisme. Ze behandelt in dit hoofdstuk achtereenvolgens: het fetisjisme, de magie en astrologie, het oud-spiritisme, de herleving van het spiritisme, en enkele uitingen van het moderne spiritisme. Ze constateert een opleving van deze verschijnselen in haar tijd. Het zijn juist de 'verlichten' onder wie dit geloof buiten alle verband met godsdienst opleeft. Over astrologie is ze negatief. Het lijkt haar meer een grap dan een geloof voor ernstige mensen. Spiritisme is een andere zaak. "Steeds groter wordt de kring van aanhangers en daaronder telt het vele geleerden van naam, Sir Oliver Lodge, William Stead, Lombroso, om slechts enkele der meest bekende namen te noemen, zijn van het spiritisme overtuigde aanhangers geworden".⁹⁶ Ze gaat daarom het uitvoerigst in op het spiritisme en probeert in dit hoofdstuk te evalueren of, zoals zij zelf zegt, deze 'verhalen waar zijn', of de spiritistische verklaring juist is en wat de gevaren zijn van het aannemen van de geestentheorie. Onder spiritisme verstaat zij "(...) de leer, dat gestorvenen voortleven en zich aan levenden kunnen openbaren in een stoffelijke gedaante, dat er gemeenschap mogelijk is tussen dooden en levenden, dat derhalve allerlei verschijnselen op stoffelijk zoowel als op geestelijk gebied aan de werking van

95. Bruining, (1923), 21.

96. *Ibidem*, 49. Sir Oliver Lodge (1851-1940) was een vooraanstaand natuurkundige en hoogleraar te Liverpool; Cesare Lombroso (1835-1909) was een bekend Italiaans psychiater en criminoloog. William Stead is niet opgenomen in *Grote Winkler Prins Encyclopedie* in 25 delen (Amsterdam/Antwerpen, 1979-1984, 8ste druk) en in *The New Encyclopaedia Britannica* in 30 vol. (Chicago, 1981).

geesten van gestorven mensen moet worden toegeschreven".⁹⁷

Zij is van mening, dat zorgvuldig wetenschappelijk onderzoek naar de feiten moet uitmaken of deze verhalen waar zijn. Ze vindt dat we niet te snel moeten zeggen dat iets onmogelijk is. Het kan ook zijn dat wij onze wereldverklaring moeten aanpassen. Is de spiritische verklaring juist? Is de verklaring van deze verschijnselen gelegen in de aanname van geesten die zich manifesteren? Zij acht een psychologische verklaring plausibeler. In hoeverre kunnen deze verschijnselen toegeschreven worden aan suggestie en hypnose? Tenslotte wijst zij op de gevaren van het aannemen van een geestentheorie. Toepassing hiervan kan veroorzaken dat mensen werkelijk gespleten persoonlijkheden worden en dat zij op de oude wijze door geesten "bezeten" raken.

Het vierde hoofdstuk is getiteld: resultaten van het psychologisch onderzoek. Ze behandelt daarin: de inhoud van ons bewustzijn, onbewust denken en verschijnselen van somnambulisme (slaapwandelen) als hypnose en mesmerisme (magnetisme); occulte verschijnselen als telepathie, helderziendheid, voorspellingen; en fysische verschijnselen als massasuggestie. Deze verschijnselen zijn niet geheel te ontkennen, maar wat we nodig hebben is een kritische evaluatie door bevoegde onderzoekers. Zelf trekt ze een scherpe lijn. Waar telepathie en helderziendheid van haar het voordeel van de twijfel krijgen heeft ze weinig vertrouwen in de mogelijkheid van voorspellingen en in massasuggestie. Bij helderziendheid kan zij zich nog wel iets voorstellen. Er zijn mensen die kleurenblind zijn, dus het kleurenspectrum niet kunnen zien. Waarom zouden er dan geen mensen zijn die een breder kleurenspectrum zouden kunnen zien? Ultrarode stralen kunnen wij niet zien, wel voelen als warmte. Is het dan vreemd als bij sommigen warmte in licht wordt omgezet? Bij dit hoofdstuk evalueert ze niet zoals bij het vorige de gevaren van de geestentheorie maar de aantrekkelijke kanten ervan. Dit soort verschijnselen trekken vooral mensen die in de rouw zijn, het is een vervanging voor het oude onsterfelijkheidsgeloof.

Het vijfde en laatste hoofdstuk, dat de meeste pagina's bestrijkt, is getiteld: de spiritualistische filosofieën. Zij behandelt hierin zeer uitvoerig de moderne theosofie en iets korter Christian Science. Beide genoemde richtingen zijn geïnitieerd en ontwikkeld door vrouwen: de theosofie door Helena Petrovna Blavatsky-Hahn (1831-1891) en Annie Besant (1847-1937) en de Christian Science door Mary Baker Eddy (1821-1910). Bruining legt daarop overigens niet de nadruk. Vooral de moderne theosofie heeft haar kritische belangstelling.

De theosofie heeft oude wortels en kent verschillende stromingen. Uitgangspunt van al die stromingen is dat godskennis berust op intuïtie. Bruining definieert intuïtie als "een schouwen van eigen geestelijk leven en een aanvoelen van wat aan dit eigen geestelijk leven verwant is in de wereld om ons heen".⁹⁸ Theosofen zoeken godskennis door bespiegeling en zij onderscheiden een esoterische waarheid voor ingewijden en een exoterische waarheid voor de grote menigte. Ze geloven niet in een persoonlijke God maar in een onpersoonlijke

97. *Ibidem*, 50.

98. *Ibidem*, 98.

wereldgrond van waaruit het heelal door uitstroming is ontstaan. Die wereldgrond wordt genoemd: het Goddelijk Beginsel, Het, het Zijn, het Universele Beginsel, de Wortel van Alles, de Eeuwige Wereldgrond. In het algemeen is er een onoverbrugbaar onderscheid tussen de theosofie en die vorm van orthodox christendom die meent dat de godsopenbaring uitsluitend in het christendom en in de bijbel gevonden wordt. Vervolgens behandelt ze verschillende theosofische stromingen uit de geschiedenis. Ze laat zien dat deze gedachten ontstaan en uitgewerkt zijn in de oude spiritualistische Indische filosofieën en ook telkens weer opleven in het christendom met name in de gnostische en in de mystieke stromingen. De moderne theosofie staat in de lijn van die voorgeschiedenis.

Bruining's bespreking van de moderne theosofie vangt aan met de beschrijving van het leven van Helena Blavatsky, de oprichtster van de Theosofische Vereniging en van haar opvolgster Annie Besant. De adellijke Russische Blavatsky werd op zeventienjarige leeftijd uitgehuwelijkt aan een veel oudere generaal. Na enkele maanden vluchtte zij omdat zij het huwelijksleven ondraaglijk vond en ondernam zij vele reizen ondermeer naar Egypte, Indië, Tibet. Daar kwam zij in aanraking met andere godsdiensten. De Engelse Annie Besant heeft een autobiografie nagelaten. Bruining laat zien hoe zij uit een conventioneel anglicaans milieu komt, op jeugdige leeftijd trouwt met een predikant die streng aan de orthodoxe leer vasthoudt. Zij twijfelt aan de waarheid van die leer. Het huwelijk eindigt in een scheiding en Besant sluit zich aan bij de atheïstische vrijdenkers. Zij mist daarin echter een zedelijke wereldbeschouwing en komt zo terecht bij de theosofie.

De theosofische opvatting van godsdienst bespreekt Bruining aan de hand van een selectie van het in het Nederlands vertaalde werk van Blavatsky en Besant. Zij ziet in hun godsdienstopvatting onbewust hun orthodox-christelijke achtergrond doorwerken. Zij nemen het waarheidsbegrip van het orthodoxe christendom in hun moderne opvattingen mee. Bruining is het met hen eens dat alle godsdiensten in wezen een zijn en dat zij voortspuiten uit 'goddelijke mensen', maar hun voorstelling van godsdiensten als een waarheid door God aan de mensen gegeven staat ver van haar en het vrijzinnig christendom af. Dan worden alle geloven en alles in alle geloven even waardevol en waar. Dit noemt zij het meenemen van de orthodoxe opvatting ten aanzien van christendom en de bijbel maar dan toegepast op alle geloven. Zonder historisch-kritische methode komt, volgens Bruining, alles op een lijn te staan. Alle godsdiensten zijn producten van de geschiedenis en behoeven derhalve historische kritiek.

Als de twee grote leerstukken van de theosofie noemt zij karma en reïncarnatie. Reïncarnatie is het geloof dat het denkend, bewuste ik telkens opnieuw op aarde terugkeert in een nieuw lichaam. Karma zijn de werken van de mens die bepalen in welk lichaam die nieuwe geboorte zal plaats vinden. Dit is een antwoord op het kwaad in de wereld. Voor theosofen is de onrechtvaardigheid in de wereld mensenwerk. De mensen hebben zich hun eigen lot in een vorig leven geschapen. Het einddoel is het Nirwana: de wederopname van de ziel in de Godheid. De orthodoxe christenen geloven in een hiernamaals. Er is geen gerechtigheid in de wereld, maar wel bij God in de hemel. Zij geloven in de verzoening van de zonden in Christus, dus in plaatsvervangend lijden. De vrij-

zinnigen nemen met de theosofen aan dat de mens zal maaien wat hij zaait, maar zijn er niet van overtuigd dat het ongeluk waarin mensen verkeren door henzelf is bewerkt in een vorig leven. De gedachte van reïncarnatie is misschien troostrijk, maar is zij waar? Als criteria voor wat waar is noemt Bruining vragenderwijs: Vermeedert het onze liefde tot mensen die lijden? Is dit beter te geloven dan dat dit natuurlijke gevolgen zijn van natuurlijke oorzaken, of dat dit een noodzakelijk gevolg is van de ongelijkheid van maatschappelijke rang en stand, of dat het betere lot onverdiend is?

Theosofie en haar leerstukken karma en reïncarnatie zijn volgens Bruining onmiskenbaar ontstaan uit diepe gevoelens van mensen en uit het verlangen naar rechtvaardigheid. Het gaat om een nieuwe leer met eigen oplossingen, zoals het christendom zijn oplossing gaf. De theosofie bevat voor Bruining niet zoveel minder waarheid dan het christendom. "Het zijn beide voor ons zeer begrijpelijke conclusies van het denken van mensen".⁹⁹ Persoonlijk houdt zij vast aan een verlichte scheppings- en determinatieleer, waarbij zij aantekent dat het ook geen antwoord op alle vragen is: "(...)er is veel waarop wij mensen geen antwoord kunnen vinden, maar te duidelijk spreekt uit de wereld een scheppingsgedachte om niet, ondanks alle bezwaren en moeilijkheden, ons te durven toevertrouwen aan den Schepper van deze wereld, aan den God die spreekt in ons aller hart. Wij gelooven aan den machtigen God, die de wereld en ons zelve in die wereld, leidt naar Zijn doel langs Zijne wegen. Dat is niet een oplossing geven van alle moeilijkheden, dat is vertrouwen *ondanks* onbegrepen raadselen en vragen waarop geen antwoord is".¹⁰⁰

Tenslotte vraagt zij zich af in welke zin de theosofie behoort tot de mystiek en in welke zin tot de wetenschap. Theosofie wordt meestal gerekend tot de mystiek omdat 'het geheime' daarin een grote rol speelt. Mystiek definieert Bruining als een vorm van godsdienstigheid waarin de mens streeft naar een onmiddellijke vereniging met de Godheid. Al wil de theosofie van een persoonlijke God niet spreken, zij zoekt wel vereniging met de geestelijke wereld. In die zin is de theosofie wel mystiek te noemen, vindt Bruining. Maar eigenaardig is dat in de theosofie gevoelens en aandoeningen niet op de voorgrond treden maar juist nuchtere, verstandelijke redeneringen en betogen. Is het dan ook wetenschap? Dat in de theosofie 'het geheime' een grote rol speelt plaatst deze stroming niet per definitie in de mystiek en sluit deze stroming niet uit van de wetenschap. Zij gelooft niet in een weten dat puur verstandelijk is, maar dat betekent niet dat men in de wetenschap het verstand geheel en al door intuïtie kan vervangen. Het is "(...) het verstand, dat feiten verzamelt en ze rangschikt, het verband ervan zoekt en logische gevolgtrekkingen maakt. De intuïtie daarentegen geeft ons het gevoel van innerlijke overtuiging". In de theosofie als occulte wetenschap beroept men zich bijna uitsluitend op intuïtie. "En dat heeft zeker zijn gevaarlijke kant. Want zoo worden zonder argumenten, zonder eenige kritiek, alle mogelijke dichterlijke voorstellingen en fantasieën voor weten-

99. *Ibidem*, 122.

100. *Ibidem*, 122.

schappelijke waarheden uitgegeven".¹⁰¹ Bruining houdt een sterk pleidooi voor het uitoefenen van kritiek. Dat is het noodzakelijkste bestanddeel van alle wetenschappelijk werk. Onder kritiek verstaat ze het onderscheiden tussen waar en onwaar. Het is precies dit laatste dat de theosofie mist. In de theosofie komt de behoefte van de mens tot uiting om in de wereld een eenheid te vinden. De mens heeft een verlangen naar eenheid. De theosofie heeft daarbij belangrijke elementen van het christendom, met name de prediking van de liefde, en van het socialisme, met name dat geen geluk denkbaar is voor enkelen als velen lijden, opgenomen. In dit kader wijst ze kort op een uit de theosofie voortgekomen richting waarin het verlangen naar eenheid ook sterk tot uitdrukking komt: de antroposofie van Rudolf Steiner.

De laatste stroming die zij behandelt is die van de Christian Science. Dit is een richting die niet als de theosofie universeel wil zijn maar bij het christendom wil aanknopen. De stichteres ervan is Mrs. Baker Eddy. Er wordt een sterke nadruk op de geest gelegd. Geest is de enige realiteit. Het christendom is in zijn geheel waar, maar het moet symbolisch worden uitgelegd. Net als de grondleggers van de theosofie, Blavatsky en Besant, is Baker Eddy afkomstig uit het orthodoxe christendom. Ook zij neemt, zo vindt Bruining, de orthodoxe zienswijze mee in de nieuwe leer. Zonder enige kritiek neemt zij oude leerstellingen omtrent Christus' Zoonschap Gods, zijn zoendood, zijn wonderen en zijn opstanding over.

Tot besluit van haar boek wijst Bruining nogmaals op het spiritualistisch karakter van haar eigen tijd, maar ze noemt dat nu 'religieus'. We leven "(...)in een tijd waarin het verlangen van den mensch opnieuw uitgaat naar de geestelijke wereld, die hij kent als met zijn diepste wezen verwant". Is dit niet 'religie', vraagt ze zich af. "Want wat is religie anders dan 'gebondenheid', dan het bewustzijn hebben van den band, die ons, kleine menschen, maar tegelijk ons, geestelijke wezens, verbindt met de groote goddelijke, geestelijke wereld, met het groote goddelijke geestelijke Leven om ons heen?".¹⁰²

In *Geestelijke stroomingen* is Bruining veel meer dan in haar proefschrift zelf denkend en redenerend aanwezig. Meer dan uit mijn samenvatting blijkt geeft zij kentheoretische opvattingen en vele uitvoerige beschrijvingen van voorbeelden van de diverse verschijnselen. Zij is in dit boek voortdurend bezig met het wegen van deze verschijnselen door middel van uitvoerige redeneringen waarvan ik in de meeste gevallen slechts haar eindoordeel heb weergegeven. Zij baseert zich ten aanzien van sommige stromingen, met name de godsdienstige, op primaire bronnen en zij verwijst zo nu en dan naar literatuur over het onderwerp. Het gaat haar om het denkend en redenerend wegen van de verschijnselen zelf. Zij heeft evenals in haar proefschrift een sterk empirisch-analytische benadering van haar onderwerp maar zij voegt hieraan veel scherper dan in haar proefschrift een hermeneutische benadering van haar onderwerp

101. *Ibidem*, 125.

102. *Ibidem*, 138.

toe. Ze tracht 'de feiten' te achterhalen en 'de betekenis' vast te stellen. Zij is geïnteresseerd in de resultaten van wetenschappelijk onderzoek en in de interpretatie daarvan. De twee benaderingen past zij eerder complementair toe dan dat zij deze beschouwt als concurrerend.¹⁰³

De thematieken in dit boek bevestigen sterk mijn vermoeden, bij het lezen van het proefschrift ontstaan, dat Nicolette Bruining geïnteresseerd is in geestelijk leven buiten het geïnstitutionaliseerde christendom. Het is in ieder geval duidelijk dat zij met de beschrijving en evaluatie van deze geestelijke stromingen die weg verder gaat en zo buiten het interessegebied van haar vader terecht komt. Vader Bruining schrijft bij voorkeur over de grote christelijke stromingen: calvinisme, lutheranisme, katholicisme.

Een hedendaagse lezer-es zal verbaasd zijn over de combinatie van onderwerpen die zij behandelt. Wij verwachten niet onder de titel, *Geestelijke Stroomingen*, verhandelingen over natuurwetenschappelijke, filosofische, psychologische, parapsychologische en godsdienstige verschijnselen tegen te komen. Hoe was dat in haar tijd? Hoewel er in haar tijd over al deze onderwerpen geschreven wordt, zijn de combinatie van deze stromingen en haar selectie uniek.¹⁰⁴ Over de evolutie¹⁰⁵ over het historisch materialisme¹⁰⁶ was al ver voor Bruining het nodige geschreven, ook in theologische kring. Het spiritisme trok meer de aandacht in psychologen-kringen en bij letterkundigen dan bij theologen van naam.¹⁰⁷ G.J. Heymans (1857-1930), de eerste hoogleraar in de psychologie in Nederland, deed er onderzoek naar evenals de psychiater-literator Frederik van

103. Bruining gebruikt het woord 'empirisch' regelmatig in verband met het achterhalen van feiten. Ze zet het woord feiten niet tussen haakjes maar noemt deze wel regelmatig 'voorstellingen'. Bruining gebruikt het woord 'hermeneutiek' niet maar wel de woorden 'betekenis' en 'interpretatie'. Ze gaat uit van het idee dat van een interpretatie bereiken via een wisselwerking tussen de interpreter en de bestudeerde stof. Hiermee geeft zij een heel globale behandeling van een fundamenteel hermeneutisch probleem. Zie: Th. de Boer, e.a., *Hermeneutiek. Filosofische grondslagen van mens- en cultuurwetenschappen*. (Amsterdam, 1988), m.n. de inleiding van G.A.M. Widdershoven, 9-16. Zie ook voor een complementaire benadering: Elisabeth Schüssler Fiorenza, *Bread not Stone. The Challenge of Feminist Biblical Interpretation*. (Boston, 1984), met name het vijfde hoofdstuk waarin zij ingaat op historisch kritische wetenschap en feministisch kritische interpretatie.

104. Dit blijkt uit de literatuuropgave in: P.H. Muller, *Bibliografie betreffende den bijbel, den godsdienst, het christelijk geloof, de kerkgeschiedenis, enz. 1882-1933*. (Lochem, 1935). Hij noemt slechts twee titels, die voor het boek van Bruining uitgekomen zijn, die dezelfde thematiek lijken te behandelen. Het boek van de Leidse hoogleraar P.D. Chantepie de la Saussaye heeft dezelfde titel als het boek van Bruining: *Geestelijke stroomingen. Verzamelde voordrachten en opstellen*. (Haarlem, 1907, 3e vermeerderde druk, 1925). Van de stromingen die Bruining behandelt zijn in dit boek slechts de evolutie¹⁰⁵ en de moderne theosofie terug te vinden. Verder noemt Muller het boek van de Utrechtse hoogleraar J.R. Slotemaker de Bruïne, *Buitenkerkelijke religie*. (Serie: Pro ministerio III, 2) (Groningen, 1919, 2e druk, 1927). Op dit boek kom ik terug.

105. Ilse Bulhof, *Darwins Origin of Species: Betoverende wetenschap. Een onderzoek naar de verhouding tussen literatuur en wetenschap*. (Baarn, 1988), m.n. 35-46. Zie ook: A. Mankes-Zernike, *Over historisch materialistische en sociaal democratische ethiek*. (Amsterdam, 1918), 13-32.

106. Zie bijvoorbeeld: Mankes-Zernike, *Over historisch materialistische en sociaal democratische ethiek*, 49-75. Zie overzicht: W. Banning, *Karl Marx. Leven, leer en betekenis*. (Utrecht/Antwerpen, 1971, elfde druk) [Aula-boeken 45], 151-155.

107. Zie opgave Muller, *Bibliografie*, 635-640.

Eeden (1860-1922). Literatoren als Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904), Willem Kloos (1859-1928), Helene Swarth (1859-1941) en later Frederik van Eeden waren overtuigde spiritisten. Spiritisme, wij zouden zeggen parapsychologie, en psychologie waren in die tijd nog niet sterk onderscheiden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Heymans tot 1925 naast hoogleraar in de psychologie ook voorzitter was van de Nederlandse spiritistenvereniging.¹⁰⁸

Over theosofie¹⁰⁹ is in Nederland in de tijd van Bruining veel meer geschreven dan over Christian Science.¹¹⁰ Zowel binnen als buiten de theologie trok in het begin van de twintigste eeuw de theosofie de belangstelling van intellectuelen als de hegeliaanse wijsgeer G.J.P.J. Bolland (1854-1922), de vrijdenker Frederik van Eeden, de VU-hoogleraar Ph.J. Hoedemaker (1839-1910) en de Leidse hoogleraar in de theologie P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920). Overigens verschilden deze auteurs in de beoordeling van het verschijnsel. Christian Science werd meer uitsluitend besproken in christelijke kring.

Er is echter een boek uit die tijd waarin ongeveer dezelfde selectie gemaakt wordt. In 1919, vier jaar voor het boek van Bruining, gaf de Utrechtse hoogleraar in de theologie vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk, de latere minister, J.R. Slotemaker de Bruïne (1869-1940) zijn boek getiteld *Buitenkerkelijke religie* uit.¹¹¹ In dit boek behandelt hij achtereenvolgens socialisme, Christian Science, spiritisme, theosofie, antroposofie, astrologie, de Ster van het Oosten.¹¹² Bruining noemt dit boek niet.

Slotemaker de Bruïne heeft zijn selectie gemaakt voor theologiestudenten. Hij lijkt impliciet die buitenkerkelijke religies te selecteren die de pretentie hebben een wetenschappelijke uitdaging te bieden. Het socialisme noemt hij expliciet een religie. De opzet van Bruining is enerzijds breder. Het gaat haar niet alleen om religie maar om levens- en wereldbeschouwing. Anderzijds selecteert zij nog preciezer op stromingen die aanspraak maken op het predikaat wetenschap. Zij kiest voor stromingen die enerzijds de pretentie hebben wetenschappelijk te zijn en anderzijds invloed uitoefenen op de levens- en wereldbeschouwing van mensen. Daarom behandelt zij anders dan Slotemaker de Bruïne de evolutieleer, beperkt zij zich bij de evaluatie van het socialisme tot het historisch materialisme en behandelt zij de resultaten van het nieuwe psychologisch onderzoek. In deze opzet had zij ook het psychoanalytisch stelsel van Sigmund Freud (1856-1939) kunnen behandelen, maar zijn naam komt niet voor in haar boek. Dat de theorie van Freud pas vanaf de twintiger jaren in Nederland in bredere kring onder intellectuelen besproken werd, kan daarvoor een verkla-

108. Douwe Draaisma, *De geest in getal. Beginjaren van de psychologie*. (Amsterdam, 1988).

109. Zie opgave Muller, *Bibliografie*, 641-653.

110. *Ibidem*, 623-624.

111. Slotemaker de Bruïne wordt door Rasker geplaatst bij de latere ethischen. Dit was een tamelijk gemengd gezelschap. Zij onderscheidden zich van het modernisme en van het confessionnalisme, terwijl de interesse van het modernisme: de confrontatie met de door het moderne denken en cultuur gestelde problemen hen evenzeer ter harte ging als de interesse van het confessionnalisme: erkenning van het gezag der Schrift en de gebondenheid aan de belijdenis. Zie Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 233-252.

112. Slotemaker de Bruïne, *Buitenkerkelijke religie*, 1-76.

ring vormen.¹¹³

Het impliciete criterium van wetenschap wordt zowel bij Slotemaker de Bruïne als bij Bruining bevestigd door hun selectie van de religieuze stromingen. Zij hadden ook kunnen kiezen voor Adventisme, de Apostolischen, Baptisme, het Darbisme, het Methodisme, Mormonisme, het Sabbathisme, de Woodbrookers.¹¹⁴ Zij kiezen echter die religieuze bewegingen die aanspraak maken op het woord wetenschap: theosofie en Christian Science. De Orde van de Ster van het Oosten, die Slotemaker de Bruïne apart behandelt, is een uitloper van en sterk verwant aan de theosofie. Vanuit dit selectiecriterium is het opvallend dat Bruining, in tegenstelling tot Slotemaker de Bruïne, de antroposofie van Rudolf Steiner, ook wel 'geestliche wissenschaft' genoemd, nauwelijks bespreekt en evalueert.¹¹⁵

Speelt naast de selectiecriteria 'geestelijk' en 'wetenschap' bij Bruining nog een derde criteria mee, namelijk het geslacht van de auteur? De genoemde criteria leiden tot de bespreking van religieuze stromingen waaraan overwegend door vrouwen vorm is gegeven. Bij Bruining wordt dit nog meer geaccentueerd omdat zij de antroposofie van Steiner nauwelijks haar aandacht geeft. Haar boek mondt uit in een discussie met uitsluitend vrouwen, oudere tijdgenotes, die enerzijds claimen wetenschap te bieden en anderzijds kennis van het geestelijke, het goddelijke te hebben. Haar interesse in vrouwen wordt nog door iets anders bevestigd. Anders dan bij alle mannelijke theologen en filosofen, die zij bekritiseert, probeert zij de denkbeelden van Blavatsky, Besant en Baker Eddy, die zij evenzeer bekritiseert, te plaatsen in de context van hun leven. Naast kritiek is hier sprake van inleving.

Op grond waarvan evalueert Bruining nu de geestelijke stromingen, die zij bespreekt, en waarin bestaat voor haar de christelijke waarheid? Bruining evalueert de geestelijke stromingen vanuit de door haar weergegeven stand van de wetenschappen, vanuit opvattingen van het vrijzinnig christendom en vanuit haar eigen denken, zonder dat deze drie gemakkelijk te onderscheiden zijn. Wetenschap en vrijzinnig christendom bieden haar houvast bij haar beoordeling van wat waar en niet waar is. Zij bekritiseert de materialistische stromingen in hun verklarende waarde ten aanzien van levens- en wereldbeschouwing en zij bekritiseert de denkbeelden van theosofie en Christian Science vanuit wetenschappelijke criteria.¹¹⁶ Waarheid, ook in geestelijke zaken, moet voor haar redelijk zijn. Daarbinnen waardeert zij verschillen positief.

Waarin voor haarzelf de waarheid van de christelijke theologie ligt werd uit haar proefschrift niet duidelijk. Nu kunnen we zeggen dat er voor haar niet

113. Zie voor de receptiegeschiedenis: Ilse Bulhof, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. (Baarn, 1983), 217-314. Zie voor de institutionalisering: Christine Brinkgreve, *Psycho-analyse in Nederland. Een vestigingsstrijd*. (Amsterdam, 1984), 76-86.

114. Zie opgave Muller, *Bibliografie*, 616-658.

115. Slotemaker de Bruïne, *Buitenkerkelijke religie*, 48-57.

116. Ook de vrijzinnig theologe Herfst bekritiseert in haar proefschrift de Christian Science vanuit wetenschappelijk standpunt. Zij wijst op de zeer heterogene bestanddelen die deze leer bevat. Herfst, *Gezondheid en heil. Een zedekundige schets*. (Assen, 1938), 126-140.

zozeer een christelijke waarheid is, als wel een theologische waarheid. Er zijn twee, niet specifiek christelijke, theologische concepten die zij op ervaringstheologische gronden verdedigt: de scheppingsgedachte en de ziel. Zij behoudt deze twee begrippen omdat dit voor haar een antwoord is op wat zij *in* de wereld en *in* de mens 'constateert' aan mysterie. Uit de wereld spreekt voor haar een scheppingsgedachte, een plan en een doel, en vanuit die gedachte komt zij op de gedachte aan een God. Uit het geestelijk leven, het bewustzijn van een mens volgt dat de menselijke persoon een kern heeft. Zij noemt die kern de ziel. Zij verbindt die kern, die zij ook wel het mensenhart noemt, met God.

Het doel dat zij ziet in de wereld is niet de verlossing van de mens, maar de vervolmaking van mens en wereld en daar moeten mensen zelf aan werken. Zij heeft het dan ook niet over Christus. Twee aanduidingen van God keren telkens in dit werk terug: het onpersoonlijke 'Grond van het bestaan' en het antropomorfe 'Leider of Schepper van de wereld'. Ze gebruikt geen enkele keer de aanduiding 'Vader' voor God. Bruining vermijdt overigens ook moederlijke beelden als aanduiding voor het goddelijke zoals blijkt uit haar bespreking van de Christian Science.¹¹⁷ Ze zegt nergens dat God vereerd moet worden. God is een redelijke gedachte van mensen, een gedachte die de wereld en alles daarin een afkomst en een bestemming geeft. Het lijkt dat die gedachte vervolgens voorzichtig een eigen persoonlijk leven gaat leiden. Zij spreekt in het hart van mensen.

Bron voor haar 'theologiseren' is in dit boek niet zoals in haar proefschrift de christelijke ervaringstheologie van de vaders, maar materialistische en spiritualistische filosofieën en de intuïtieve 'theologie' van de moeders, die zij overigens benoemt als 'spiritualistische filosofie'. Waarom zij deze theologie filosofie noemt, legt zij niet uit. Het is evident dat Bruining deze 'theologie' net als de theologie van Frank beschouwt als explicatie van geloofsbewustzijn met behulp van religieuze overleveringen, maar ook dat zij deze 'theologie' wil bespreken in dezelfde context als filosofische denkrichtingen die niet-religieus zijn maar 'materialistisch' (evolutieeler, kritisch materialisme, natuurwetenschappelijk onderzoek). Zij houdt de niet-religieuze denkrichtingen en de religieuze stromingen samen door deze te benoemen als 'geestelijke stromingen' en kiest er vervolgens voor deze allemaal te benoemen als filosofie. Ik kies vanwege de verstaanbaarheid voor het woord theologie als het gaat om een bestaansinterpretatie met behulp van bepaalde religieuze overleveringen. Bruining heeft in het deel van haar boek waarin zij niet-religieuze stromingen bespreekt zelf meer een theologische benadering terwijl het theologische in het laatste deel van haar

117. Zie voor de bespreking van Christian Science waarin het inclusief moederlijke godsbeeld van Baker Eddy naar voren komt: Barbara Brown Zikmund, "The Feminist Thrust of Sectarian Christianity" in: *Women of Spirit. Female Leadership in the Jewish and Christian Traditions*. Ed. Rosemary Ruether and Eleonor McLaughlin, (New York, 1979), 205-224 m.n. 210-211. Ruether gaat ook in op de christologie van Baker Eddy die een marialogie wordt. Ruether, *Sexism and Godtalk*, 69 en 133. Zie voor een kritische interpretatie Susan M. Setta, "Denial of the Female - Affirmation of the Feminine, The Father-Mother God of Mary Baker Eddy" in: *Beyond Androcentrism. New Essays on Women and Religion*. Ed. Rita M. Gross, (Missoula, Montana, 1977), 289-301.

boek meer in de materiaalkeuze zit.

Bruinings *Geestelijke stroomingen* heeft in wetenschappelijke kring weinig aandacht gekregen.¹¹⁸ Vijf jaar na haar schrijft L. Knappert (1863-1943), hoogle-
raar in de theologie te Leiden vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk, een
boek getiteld *Godsdienstig Nederland*. Knappert is een leeftijdgenoot van vader
Bruining en wordt door Rasker evenals vader Bruining geplaatst bij de latere
moderneren. Hij noemt haar boek bij het betreffende onderdeel als **zijn** eerste
bron en verwijst een aantal keren in positieve zin naar het boek. Hij neemt haar
vrije toepassing van de regel van Frank - dat we binnen het christendom niet te
snel moeten afwijzen wat niet binnen onze denkkaders past - ten aanzien van
het spiritisme over en haar typering van theosofie als verwant aan gnostieke
stromingen uit de vroege kerk.¹¹⁹ Deze typering lijkt uniek voor Bruining. Slot-
maker de Bruïne legt geen verband tussen gnostiek en theosofie.¹²⁰

Haar empirisch-hermeneutische benadering van theologie en haar theolo-
gische-filosofische in plaats van christocentrische interpretatie van het menselijk
bestaan zetten haar in haar tijd in het vrijzinnig protestantisme op een zijspoor.
Het vrijzinnig protestantisme gaat onder leiding van haar leeftijdsgenoot, de
Leidse hoogleraar in de theologie, K.H. Roessingh (1886-1925) een andere kant
uit. Roessingh en de zijnen leunden meer aan tegen orthodoxe protestantse
opvattingen. Zij namen de realiteit van zonde en schuld, genade en verlossing
wederom tot uitgangspunt van hun theologiseren en waren christocentrisch
ingesteld. Nicolette Bruining sluit zich niet aan bij deze hoofdrichting.

VI. Nieuwe theologische werkvelden: verbanden scheppen en ruimte voor vrouwen

*"Blijdschap en ontroering
gewekt door het besef
van het groote voorrecht dat wij,
negentiende eeuwse vrouwen
genieten,
dat wij mogen gelooven,
dat wij mogen leven en werken,*

118. De enige recensie die ik van het boek gevonden heb staat in het meer orthodox geörien-
teerde *Stemmen des Tijds*, (1923). Zie voor de nagekeken bladen noot 12, 13 en 14. Ik kwam deze
recensie op het spoor door mijn onderzoek naar Gerlings. De recensent vindt dat de schrijfster
een niet altijd gelukkige stijl heeft en dat zij zich van het orthodoxe christendom geen juiste
voorstelling gevormd heeft. Er verschijnen na het boek van Bruining twee boeken waarin, naast
andere stromingen, ook de spiritualistische stromingen die Bruining behandelt besproken worden:
van de hervormde predikant H. Bakker, *Stroomingen en sekten van onzen tijd* (Utrecht, 1924, 2e
druk 1925, 3e druk 1929) en van de Leidse hoogleraar L. Knappert, *Godsdienstig Nederland*. (Huis
ter Heide, 1928). Bakker noemt het boek van Bruining niet, Knappert wel.

119. Knappert, *Godsdienstig Nederland*, 195, 200, 204.

120. Zie Slotemaker de Bruïne, *Buitenkerkelijke religie*, 36-47. Zie ook: P.D. Chantepie de la Saus-
saye, *Geestelijke Stroomingen*, 192-234. Hij legt dit verband ook niet.

*zoo als wij dat zelf wensen
en zooals onze aanleg dat vraagt".*

Nicolette Bruining (1927)¹²¹

Van de hiervoor geschetste wegen, die Nicolette Bruining als gids heeft verkend: de christelijke ervaringstheologie van de vaders en geestelijke stromingen uitkomend bij de intuïtieve theologie van moeders heeft de laatste haar gebracht naar wat zij zelf gelooft en waar zij theologisch voor staat. Zij gelooft dat een plan en een doel aan de wereld ten grondslag liggen. Zij gelooft dat mensen een kern hebben en dat die kern van mensen gericht is op het geestelijke, op het goddelijke. Theologie beoefenen is voor haar het beschrijven en wegen van theorieën die door mensen worden opgevoerd als wetenschappelijk en die door mensen worden gezien als laatste antwoord betreffende bestaansvragen. Haar punt is telkens dat wetenschap nog geen zingeving oplevert en dat zingeving geen wetenschap oplevert. Theologie zit hier precies tussen in. Theologie heeft een opiniërende, een richtinggevende, taak ten aanzien van die werkelijkheid waarin mensen een uiteindelijke verklaring zoeken voor hun bestaan.

Hoe heeft zij nu als theoloog deze opvatting in haar verdere leven gestalte gegeven? In het milieu van de universiteit was voor haar als vrouw geen plaats en in het kerkelijk leven werd zij als vrouw ambtelijk niet toegelaten. Zij had een plaats als theoloog in het hoger beroepsonderwijs. Bood dat milieu voldoende ontplooiingskansen? Haar verdere leven wijst uit dat dat kennelijk niet het geval was. Hoe creëerde zij een rijker milieu waarin zij als theoloog aan die opiniërende en richtinggevende taak gestalte kon geven?

Er dient zich, na de publikatie van haar boek, voor de 37-jarige Bruining binnen haar eigen kring, het vrijzinnig protestantisme, een verruiming van haar mogelijkheden aan, die zij volledig heeft uitgebuit en zelfstandig heeft uitgebreid.

Het vrijzinnig protestantisme in Nederland ging zich onder leiding van Roesingh en anderen organiseren. Vanaf de oprichting van de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme in 1923 was Bruining hierbij betrokken. Van dit belangrijk gebleken orgaan wordt zij meteen bij de oprichting secretares en later in 1934 voorzitter. In die Centrale Commissie waren vertegenwoordigd: de Doopsgezinde Sociëteit, de Remonstrantse Broederschap, de Lutherse Predikanten Vergadering, de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, de Nederlandse Protestanten Bond, de Vrije Gemeente te Amsterdam, de Vrijzinnig Christelijke Studenten Bond en de Vrijzinnig Christelijke Jongeren Bond.¹²² Zij zat in de Centrale Commissie namens de Nederlandse Protestanten Bond en niet namens haar eigen kerkelijke achterban, de vrijzinnig hervormden.

Van groot belang was haar eigen alertheid. Het kwam haar ter ore dat de toenmalige minister, Posthuma, een staatscommissie had ingesteld voor de

121. Bruining, (1927), 308.

122. Blom, "Het geloof", 140 nt. 15.

organisatie van het omroepbestel. Zij belde hem op om te vragen waarom de vrijzinnigen daarin niet betrokken waren. Hij bleek niet op de hoogte van het bestaan van een centraal orgaan waarin de vrijzinnigheid georganiseerd was en had deze dus niet aanspreekbaar geacht. Haar actie leidde ertoe dat de Centrale Commissie terstond een radiocommissie instelde, waarvan zij voorzitter werd. Als zodanig kreeg zij een plaats in de staatscommissie onder leiding van Ruys de Beerenbrouck. Dat was in 1925. Een jaar later werd vanuit de CC de VPRO opgericht.¹²³ De veertigjarige Dr. Nicolette Bruining werd de eerste voorzitter van de VPRO en ze zou dat dertig jaar blijven.

Haar betrokkenheid bij de VPRO gaf haar de gelegenheid om spreekster en 'predikante' voor de radio te worden. Ze bleef overigens ook tot 1950 verbonden als lerares 'kennis van de godsdienst' aan de kweekschool van het Haags Genootschap. Zo bereikte zij dat zij niet alleen als docente maar ook als radiospreker, predikante en voorzitter theoloog kon zijn. In de mediawereld staan een brede interesse, het wegen en doorgeven van nieuwe ontwikkelingen, het richting geven, het zelf mede scheppen van werkelijkheid, hoog aangeschreven.

Hoe zij daaraan inhoudelijk vorm heeft gegeven is gedeeltelijk uit de bestaande literatuur na te gaan. Enig overzicht van haar toespraken voor de VPRO voor 1945 geeft Spelberg.¹²⁴ Nicolette Bruining verzorgde de volgende toespraken. In de cursus "Wat gelooven en denken Vrijzinnig Protestantent" (1929): "Onsterfelijkheid"; in de cursus "Kerk en kerkgaan" (1930-31): "Het Modernisme"; in de catechisatiecursus "Oude en Nieuwe Testament en kerkhistorie": de cursus "Kerkgeschiedenis" (1931) en cursus "Onze Bijbel" (1935); in de cursus "Het vrijzinnig protestantisme" (1937): "Vrijzinnig Protestantisme, nationaal"; in de cursus "De geestelijke crisis van onze tijd" (1937): "Mogen wij over deze dingen zwijgen?"; cursus "Om het Oude Volk" (1938): "Het christelijk getuigenis"; en de toespraken "De beginselverklaring van het Vrijzinnig Protestantisme" (1939), "Wie gelooft die bouwt (1940). Zij houdt de "Slotbeschouwing" van de serie "Het geestelijk karakter van ons volk" (1941). Haar radiowerk is slechts zeer ten dele uitgegeven. In de preken en toespraken die wel zijn uitgegeven is een grote continuïteit te zien met de basisinzichten die zij in de vorige perioden heeft verworven. Zij richt zich veelal tot rand- en buitenkerkelijken. Haar opvatting dat verscheidenheid en pluriformiteit in geestelijke zaken rijkdom betekenen komt versterkt naar voren. Zij blijft zich verzetten tegen een verabsolutering van menselijke uitspraken in het geestelijke. Zij ontleent haar kracht aan haar overtuiging dat mensen ondanks alle kwaad en zinloosheid een kracht in zich hebben om een verband aan te gaan met de geestelijke wereld. In het leven is een zin en bestemming gelegd. Die ervaring van de werkelijkheid duidt zij aan met de naam van God.

Dat zij niet de gemakkelijkste plekken opzocht om haar ideeën te toetsen blijkt uit het werk dat zij vanaf 1936 gedaan heeft ten aanzien van vluchtelin-

123. Bruining, (1941), nr. 9, p. 7. *Het Parool*, (1956), *Kerk en Wereld*, (1963). Bruining is zelf de bron van dit verhaal.

124. E.D. Spelberg, *Een radiogemeente; brieven en beschouwingen*. Dissertatie (Amsterdam, 1945), 371-377. Hij geeft hierin een overzicht van cursusprogramma's door de VPRO uitgezonden.

genhulp¹²⁵ en na de oorlog onder gevangenen NSB'ers. Zij raakte bij dit laatste zo betrokken dat ze er zelfs over gedacht heeft, zo schrijft Jongeling (1988), haar functie bij de VPRO op te geven. Bruining was lid van het Nederlands "Comité voor zgn. niet-Arische christenen". Dit twintig personen tellende comité was in 1936 opgericht vanuit de Nederlandse afdeling van de Wereldbond der Kerken. De diverse oecumenische instanties en de meeste kerken waren erin vertegenwoordigd. Het comité moest voor de uit Duitsland naar Nederland gevluchte joden-christenen zorgen. Na anderhalf jaar werd het comité opgeheven vanwege geldgebrek en werd een nieuw comité gestart onder de naam "Protestants Hulpcomité voor uitgewekenen om ras of geloof". Nicolette Bruining was lid van het sub-comité in Den Haag.

Een tweede milieu waarin zij leiding heeft gegeven is het vrijzinnig protestantisme in bredere zin. Vanaf 1934 tot 1950 was zij voorzitter van de 'oecumenische' Centrale Commissie en zette zij met anderen het beleid uit. Haar voorgangers waren de theologen Prof. H.T. de Graaf en Prof. M.C. van Mourik Broekman. Lindeboom noemt de commissie in 1935, een geslaagde federatiepoging in het Nederlands vrijzinnig protestantisme "(...) een onwaardelijk punt van vereeniging en eenheid: door haar geregelde vergaderingen, door het werk dat van haar uitgaat, het geluid dat zij laten hooren, door het feit dat zij er is".¹²⁶ In de CC werd, ook in de periode van Bruinings voorzitterschap, aldus Mevr. M.A. Klomp (1956), gewerkt aan de onderlinge samenhang van het vrijzinnig protestantisme. Dit belette haar niet om binnen het vrijzinnig protestantisme stelling te nemen. Zij richtte samen met initiatiefnemer G. Horreüs de Haas en anderen in 1934 de Linker Werkgroep van Moderne Theologen op.¹²⁷

Binnen het vrijzinnig protestantisme zijn in deze periode globaal twee theologische stromingen aan te wijzen: de al eerder genoemde stroming die zich rechts-modern noemt en een kleine stroming die zich links-modern noemt.¹²⁸ De rechts-modernen, waarvan Roessingh en later G.J. Heering (1879-1955) pregnante vertegenwoordigers zijn, leunen meer aan tegen orthodoxe protestantse opvattingen.

De links-modernen, waarvan de religieus-socialist G. Horreüs de Haas

125. Hoenderdaal, "Het vrijzinnig protestantisme", 239. Zie verder: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*. (Utrecht/Antwerpen, 1973), 166-185. Velen die actief waren in de vluchtelingen hulp kwamen later in het verzet terecht. L. de Jong noemt Bruining echter niet in dat verband. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 13 Dln. (s-Gravenhage, 1969-1988).

126. Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig Protestantisme*, III, 218. Zie voor de CC voor 1940: Hoenderdaal, "Het vrijzinnig protestantisme", 241-250 en van 1940 tot 1968: Witteveen, "In het spanningsveld", 411-422.

127. Spelberg, (1963). Zij hield in 1935 op de Vergadering van Moderne Theologen een lezing getiteld "Theologische eenheid in het Vrijzinnig Protestantisme". Zie: Lindeboom, "25 jaren moderne theologie", 130. Lindeboom gaat niet in op de inhoud van de lezing.

128. Zie: Jacobs, *Kroniek*, 73-84; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 231-232; Mönnich, "De ontwikkeling", 51.

(1879-1943) de bekendste vertegenwoordiger is¹²⁹ - andere namen die genoemd worden door Rasker zijn J.L. Snethlage en H.H. van Senden - vinden hun eenheid in een wijsgerige grondslag, een grotere openheid voor wetenschap en cultuur, meer nog in een poging tot verzoening van geloof en denken.

Beide richtingen vormen na verloop van tijd een werkverband. Voor de rechts-modernen is dat het Werkverband Roessingh, opgericht in 1926 na de dood van Roessingh, en voor de links-modernen is dat de Linker-Werkgroep van Moderne Theologen. Onder de beginselverklaring van deze werkgroep staan twaalf namen van theologen waaronder, naast Bruining, die van de (late-re) hoogleraren W. Banning en G.A. van den Bergh van Eysinga.¹³⁰ Zij richtten de Linker Werkgroep op als reactie op de groeiende invloed van het rechts-modernisme en nodigen geestverwanten uit toe te treden. De beginselverklaring bestaat uit zes punten, werkhypothesen genaamd. De ondertekenaars en ondertekenaarster zoeken de normen voor hun godsdienstig denken en leven "(...) niet in eenig uiterlijk, Bijbel- of kerkgezag, slechts in innerlijk waarheidsbesef". Zij theologiseren vanuit de veronderstelling "(...) van een wetmatige en organische wereldsamenhang, niet door bovennatuurlijke willekeur doorbroken, zonder daarmede het transcendente en bovenzinnelijke karakter van de laatste werkelijkheid, waarheid en waarde, die wij in den naam van God erkennen, voorbij te zien". Zij erkennen zowel de karakteristieke verscheidenheid van de historische godsdiensten en trachten de waarde ervan te bepalen als de gemeenschappelijke waarheid van een universele religie, die allen in meerdere of mindere mate belijden. Ten aanzien van de christologie wijzen zij op de noodzakelijkheid van historisch-kritisch onderzoek. "De vraag naar de historische Jezus blijve daarbij onderscheiden van die naar den innerlijken Christus des geloofs". De Protestantse kerken moeten geloofs- en gewetensvrijheid voor haar leden in haar reglementen waarborgen. Haar beginselen zijn immers ook de dynamische beginselen van een zedelijke religie. Tenslotte heeft het vrijzinnig protestantisme, als religie gericht op al wat het menselijke te boven gaat, tegelijk het karakter van een humanistische en culturele godsdienstigheid te bewaren. Dit betekent dat het zich richt op levensheiliging van enkelingen en op een mensengemeenschap van gerechtigheid en solidariteit. Ook Mankes-Zernike sluit zich bij deze Linker Werkgroep aan.

Spelberg (1963) merkt over Bruining op: "Zij voelde zich niet thuis in gezelschap, waar men bij de theologie van de moderne vaders was blijven staan. Noch minder overigens, in andere waarbinnen men, al te zeer aanleunend tegen de hedendaagse orthodoxie, de beginselen dezer moderne vaders ging ver-

129. Zie voor Horreüs de Haas: C. Schraivesande, *Dr. G. Horreüs de Haas, zijn denken en prediking*. (Assen, 1960) en Dr. Meia Albarda, *Wat baat het de mens. Over het leven en denken van Dr. G. Horreüs de Haas met een woord vooraf van Dr. W. Drees Sr.* (Assen/Amsterdam, 1977).

130. De beginselverklaring is opgenomen in de inleiding van G. Horreüs de Haas, *Overlevering en waarheid*. (Assen, 1934), 5-11 [Geschrift no. 1 van de Linker Werkgroep van Moderne Theologen] en ondertekend door, naast de genoemden, E.D. Spelberg, E.J. v.d. Brugh, J.P. Cannegieter, A.H. Haentjens, C. Kunst, K.F. Proost, A. Trouw, D. Vorster. De beginselverklaring van de Linker Werkgroep is ook integraal afgedrukt in Jacobs, *Kroniek*, 127.

loochenen".¹³¹ Kennelijk bood de Linker Werkgroep een intellectueel milieu waarin dat te verenigen was. De deelname van Bruining en ook Annie Mankes-Zernike aan deze groep maakt duidelijk dat zij blijven denken in de intellectuele lijn van het modernisme van het einde van de negentiende eeuw.

Naast de VPRO, de CC en de Linker Werkgroep is er een vierde milieu waarin zij gaat functioneren en dat zij mee vormt geeft: de vrouwencultuur van haar tijd.¹³² Zij gaat in deze succesvolle periode van haar leven sterker deelnemen aan en zich inzetten voor de vrouwenorganisaties van haar tijd en voor het eerst rechtstreeks schrijven over vrouwen en de positie van vrouwen. Bruining neemt zowel deel aan 'kerkelijke' als aan seculiere vrouwenorganisaties.

De kerkelijke vrouwenorganisaties waaraan zij mee vorm geeft zijn de volgende: de Kring van Vrouwelijke Predikanten, de Vrijzinnig Protestantse Vrouwenraad (VPV), de International Union of Liberal Christian Women (IULCW).

De Kring van Vrouwelijke Predikanten werd in 1923 opgericht voor predikantes, hulppredikantes en theologes, die als predikante wilden werken.¹³³ Het doel van deze kring was een band te vormen, elkaar steun te bieden en de problemen te bespreken die zich in de praktijk voordeden. De Kring werd opgericht door zeven theologes en heeft bestaan tot 1970. De al eerder genoemde Rappold, studiegenote van Bruining aan de UvA, was een van de initiatiefnemers en wordt door Van Reijendam-Beek beschouwd als degene die de Kring de eerste jaren geestelijk heeft gedragen. In de beginperiode waren bijna alle afgestudeerde theologes lid, maar ook voor latere generaties theologes is de Kring een trefpunt geweest. De Kring vergaderde jaarlijks. De bespreking van de situatie van theologes in de kerken vormde een terugkerend onderwerp op de vergaderingen. Of er ook daadwerkelijk acties ondernomen zijn vanuit de Kring voor verbetering van de positie van theologes in de kerken is uit de literatuur niet op te maken. Duidelijk is dat veel leden van de Kring betrokken waren bij acties in hun eigen kerken. De situatie van theologes in de kerken was niet het enige agendapunt van de vergaderingen. De meeste tijd werd besteed aan lezingen die men voor elkaar hield en discussies over een breed scala van theologische en maatschappelijke onderwerpen. Zo noemt Van Reijendam-Beek als onderwerpen: de theologiëstudie voor meisjes (1926), zielzorg (1933), oorlog en vrede (1936), rassenhaat (1939), de theologie van Buber (1940).

131. Spelberg, (1963).

132. Zie voor de geschiedenis van het begrip vrouwencultuur in vrouwengeschiedenis: Mineke Bosch, "Women's Culture in Women's History. Historical Notion or Feminist Vision?" in: *Historiography of Women's Cultural Traditions*. Ed. Maaïke Meijer and Jetty Schaap, (Dordrecht/Providence, 1987) 35-52. Ik gebruik het begrip vrouwencultuur als verzamelbegrip om zowel de deelname van Bruining aan vrouwenorganisaties als haar participatie in de discussies over de positie van vrouwen te vatten.

133. De Kring van Vrouwelijke Predikanten is beschreven door Leny van Reijendam-Beek en Marieke Osterman. Van Reijendam-Beek, "Het waagstuk van onze voorgangsters", 557-563. Marieke Osterman, "Vrouwelijke predikanten in Nederland, 1923-1958". *Mededelingen van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding*, 53(1987)5, 7-10. Marieke Osterman heeft een doctoraalscriptie over de Kring geschreven voor het vak godsdienstsociologie aan de theologische faculteit van de RUL. Deze scriptie, in 1989 klaar gekomen, is helaas niet vrijgegeven.

Bruining, maar ook Gerlings en Mankes-Zernike, waren actief lid van deze 'oecumenische' Kring. Of zij ook tot de oprichtsters behoorden is uit de literatuur niet op te maken. De deelname van Bruining aan de Kring maakt duidelijk dat ook de zeldzame theologes die een werkkring buiten de kerk hadden gevonden deelnamen aan de Kring. Vanuit die positie had zij een eigen inbreng in de Kring. Zo vroeg men zich in 1926 op de jaarvergadering af of men meisjes niet moest afraden theologie te gaan studeren omdat haar mogelijkheden in de kerk zo beperkt waren. Bruining wilde juist de theologiestudie voor meisjes krachtig propageren vanuit haar opvatting dat er buiten de gemeente een breed werkveld was voor theologes en dat er naar de gemeente toe juist acties ondernomen moesten worden voor verbreding van de mogelijkheden.

De tweede kerkelijke vrouwenorganisatie waarbij Bruining betrokken was was de Vrijzinnig Protestantse Vrouwenraad (VPVR). Deze Raad wordt in de literatuur slechts zeer terloops en fragmentarisch besproken.¹³⁴ Jongeling (1988) zegt dat de Raad door de Centrale Commissie werd opgericht in 1939. De Raad werd opgericht om vrouwen en meisjes te interesseren voor vredes- en toekomstvragen. Hoe de Raad in oorlogstijd gefunctioneerd heeft wordt niet vermeld. In het begin van de vijftiger jaren stelt de Raad, die dan Vrijzinnig Christelijke Vrouwenraad genoemd wordt, een studiegroep in over 'De vrouw' (1952) en organiseert een conferentie over "het vrouwenleven" (1954). In de tweede helft van de jaren vijftig jaren wordt de Raad, die dan Vrijzinnig Protestants-Vrouwencontact genoemd wordt, meer een federatief verband van de dan binnen de verschillende vrijzinnige groeperingen opgerichte vrouwencontacten. Het Contact had relaties met de Nationale Vrouwenraad, maakte deel uit van de Oecumenische Vrouwenraad en werkte samen met het Nederlands Vrouwen-Comite.¹³⁵ De Raad werd opgericht door de CC in de tijd dat Bruining voorzitter was van de de CC. Bruining was zelf de eerste voorzitter van de Raad. Het is niet duidelijk tot wanneer zij voorzitter is geweest. In de vijftiger jaren wordt de theologe Cor Boer genoemd als voorzitter.

Over de derde kerkelijke vrouwenorganisatie waarin Bruining een belangrijke rol heeft gespeeld heb ik nog minder in de literatuur gevonden. Bruining was volgens Jongeling (1988) van 1948 tot 1957 gekozen presidente van de International Union of Liberal Christian Women (IULCW). De IULCW is in 1910 opgericht in Berlijn en bestaat nog steeds.¹³⁶ In 1975 is de naam veranderd in International Association of Liberal Religious Women. Hoofdzak voor dit type godsdienstige internationale organisaties van vrouwen was het bevorderen van

134. Naast Jongeling (1988) is de informatie uit Witteveen, "In het spanningsveld", 415-419.

135. Zie voor de Nationale Vrouwenraad van Nederland en voor het Nederlands Vrouwen-Comite: D.H. Couvee en Anje H. Boswijk, *Vrouwen vooruit. De weg naar gelijke rechten*. (Den Haag, 1962), 312-315. Zie ook: *Vrouwenlexicon. Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z*. Red. Hedy d'Ancona, e.a., (Utrecht, 1989), 260-261. Over de Oecumenische Vrouwenraad is mij geen literatuur bekend.

136. In *Tussen geest en tijdgeest* heb ik niets over de IULCW kunnen vinden. De wel zeer globale informatie is uit: Bob Reinalda en Natascha Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1986. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen*. (Nijmegen, 1989), 22, 410, 416.

contacten tussen vrouwen met dezelfde godsdienstige achtergrond en het verichten van maatschappelijk en vormend werk op de eigen godsdienstige grondslag. Het algemeen streven naar meer rechten voor vrouwen en het verlangen een bijdrage te leveren aan de wereldvrede weerspiegelt zich in deze organisaties.

Zij is ook betrokken bij seculiere vrouwenorganisaties. Zo is zij, evenals Gerlings en Mankes-Zernike, lid van de Vereeniging van gestudeerde vrouwen (1918), spoedig genaamd Vereniging van Vrouwen met een Academische Op-leiding (VVAO). De VVAO is sinds 1921 lid van de International Federation of University Women (IFUW). De VVAO heeft als doelstelling "(...) de bevordering van de belangen der gestudeerde vrouw in Nederland".¹³⁷

Bruining was lid van de Soroptimisten, een soort rotaryclub van vrouwen. In 1934 volgt zij Gerlings op in de Haagse Soroptimistenafdeling. Mankes-Zernike is nooit lid geweest van deze club. Vrijzinnige theologes van de tweede generatie, Bakker, Klink en Van Daalen, zijn evenals Gerlings en Bruining lid van de Soroptimisten. Van Daalen merkt in een interview op dat zij veel steun heeft ondervonden van deze club bij haar functioneren als vrouw in een door mannen gedomineerd werkveld. De doelstelling van de Soroptimisten is "(...) vrouwen bijeen te brengen uit een zo groot mogelijke verscheidenheid van beroepen en functies die bereid zijn om in onderling vertrouwen, vriendschap en begrip elkaar te ontmoeten alsook kennis en ervaring uit te wisselen met betrekking tot haar beroep of functie en haar plaats in de maatschappij; aandacht te schenken aan algemeen maatschappelijke problemen; het leggen en onderhouden van contacten met soroptimistenclubs elders - in eigen land of daarbuiten - ter verruiming van begrip, kennis en ervaring; haar leden te stimuleren en naar capaciteit en vermogen bij te dragen aan projecten op het gebied van vorming en ontwikkeling en het welzijn en de rechten van de mens".¹³⁸

Afgezien van de verschillen zijn al deze organisaties opgericht om vrouwen met elkaar in contact te brengen en zo stem te geven in de buitenwereld. Daarbij speelt de ondersteuning en de verbetering van de positie van de eigen leden en dus van vrouwen bij de meeste organisaties een expliciete rol. Ik zou deze organisaties daarom allereerst willen typeren als emancipatoir en niet,

137. Zie voor de VVAO: *Nationale Vrouwenraad van Nederland*. (Zp, 1929), 97-98; *Van moeder op dochter*, 485-487; Werkgroep Vrouwen en Fascisme van de Afdeling Vrouwenstudies van de Sociale Faculteit van de Universiteit van Amsterdam, *Naar een Natuurlijk Bestel...Vrouwenorganisaties in de jaren dertig*. (Amsterdam, 1980) 159-165.

138. Er is bij mijn weten nog nooit een artikel geschreven over de Soroptimisten. Zie voor informatie over de Soroptimisten het blad van de vereniging *De Soroptimist* (1928-1931), vanaf 1931 *De Nederlandse Soroptimist* met name de speciale uitgave januari 1964. Het archief van de Soroptimisten is aanwezig op het IIAV en voorlopig geïnventariseerd door Annemarie Kloosterman. De vereniging is in Amerika in 1921 gesticht. In Nederland richtte in 1927 de journaliste Welmoet Wijaendts Franken-Dyserink in Den Haag de eerste Nederlandse Soroptimisten Club op. Citaat uit: Kloosterman, 4-5. Met dank aan de doctoraalstudenten Marja van Lieshout, Leni Scholtens en Wil Straatman, die dit in het kader van het doctoraalcollege Vrouwenstudies Theologie KTUA 1989/90 uitzochten.

zoals in de literatuur tot nog toe gebeurt als neutraal of niet-feministisch.¹³⁹ Verder onderzoek naar de aard van met name de VPVR, de IULCW en de Soroptimisten is nodig.

Bruining participeert ook aan de vrouwencultuur van haar tijd door als theologe voor en over vrouwen te schrijven. Van haar artikelen gaan zes over de situatie van vrouwen in theologie, traditie en kerk (1926, 1927, 1936 2x, 1937, 1942). Haar eerste artikel is geschreven voor de International Federation of University Women (IFUW) in het kader van het internationale congres van deze federatie in 1926 in Amsterdam. De brochure waarin haar artikel is opgenomen geeft de situatie van vrouwen in Nederland in de verschillende studierichtingen weer. Zij heeft de theologie voor haar rekening genomen. Theologie omschrijft zij "(...)" als de bestudering van religie, het wetenschappelijk onderzoek naar de verschijnselen van religie, bestudeerd vanuit elk gezichtspunt". Religie heeft zij al eerder omschreven als het bewustzijn van de band die mensen verbindt met de wereld en het leven. Zij typeert die band als geestelijk, goddelijk. Zij constateert dat vrouwen pas laat in verhouding tot andere studies theologie zijn gaan studeren. Zij verklaart dit, in navolging van Annie Mankes-Zernike, uit het voor theologes bestaande beroepsperspectief.¹⁴⁰ Vrouwen zijn van het ambt in de katholieke kerk uitgesloten en worden slechts mondjesmaat toegelaten in de protestantse kerken. Bruining ziet echter hele andere beroepsperspectieven voor theologes. Er is een breed werkkterrein voor theologes die niet onmiddellijk uit zijn op een ambt in de gemeente. In Nederland, waar zo veel kerken en sekten zijn, is 'wetenschappelijk onderwijs' in de geschiedenis van de religie en in het ontstaan van al die richtingen een noodzaak. Kinderen, die zelf een religieus gevoel hebben ontwikkeld, moet worden bijgebracht dat er vele verschillende opvattingen en zienswijzen zijn inzake geestelijke zaken en dat dat goed is omdat mensen nu eenmaal verschillend zijn. Het bevorderen van begrip en wederzijdse vriendschap op het gebied van religie is een belangrijk werk. Bruining vraagt zich af of dit werk niet in de eerste plaats geschikt is voor vrouwen. Zij lijkt te menen dat in haar tijd het aankweken van begrip voor verschillen tussen mensen in het geestelijke eerder der vrouws dan des mans is. Voelt zij zich hierin staan in een langduriger vrouwen traditie?

Haar bewustzijn van een langdurige, overigens tragische vrouwen traditie die zij plaatst in de traditie van heden volgt uit het artikel uit 1927 waaraan het boven deze paragraaf geplaatste citaat is ontleend. Het is genomen uit haar herdenkingsartikel over Wendelmoet Claesdochter, de eerste martelares in Nederland.¹⁴¹ Bruining maakt gebruik van het dan net uitgekomen boek van de

139. Zie bijvoorbeeld het oordeel over de VVAO in *Van Moeder op dochter*, 487: 'allerminst feministisch' en in *Naar een Natuurlijk Bestel*, 159: Het is een vereniging met een "(...)" weinig spectaculaire geschiedenis, waarin angstvallig streven naar neutraliteit en respectabiliteit voorop gestaan heeft. In dit algemene beeld komt gedurende de jaren dertig weinig verandering, zij het dan dat de VVAO zich actief inzet voor het behoud van het recht op arbeid buitenshuis voor de vrouw".

140. Zernike, "De vrouw en de studie der theologie", 5-6.

141. Zie over de doopsgezinde Wendelmoet: A.G. Weiler, O.J. de Jong, L.J. Rogier, C.W. Mönich, *Geschiedenis van de kerk in Nederland*. (Utrecht/Antwerpen, 1962), 91.

protestantse feministe en autodidactische historica Johanna Naber, *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd*.¹⁴² Bruining levert hier expliciet ervaringen van vrouwen als lijdens- en verlossingservaringen over: een goeddeels verlostte vrouw, Nicolette Bruining (1886-1963), schrijft over een strijdende feministische vrouw, Johanna Naber (1859-1941), die over een denkende gemartelde vrouw, Wendelmoet Claesdochter (vermoord 1527), schrijft, die op haar beurt vooraf is gegaan door de werkende en denkende zusters van de Moderne Devotie. Deze vrouwen-traditie heeft de maatschappelijke en kerkelijke positie van vrouwen als bindende factor.

Bruining presenteert zichzelf in dit artikel als 'vrije', dat wil zeggen 'ongehuwde', 'denkende' en 'werkende' vrouw.¹⁴³ Zij ziet de negentiende-eeuwse Johanna Naber in de voltooid tegenwoordige tijd als een oudere tijdgenote die heeft "(...)gestreden voor gelijke rechten van man en vrouw, voor het openstellen van de ambten, voor gelijke politieke rechten (...)".¹⁴⁴ Die strijd is in de ogen van Bruining en ook van Naber gewonnen. Vrouwen kunnen in principe werken in de maatschappij, studeren, zich geven aan een vak. De vrouwen die dat ook doen, zegt Bruining, blijven uitzonderingen omdat de opvoeding van meisjes nog steeds niet gericht is op toekomstig werk maar overwegend alleen op het huwelijk. Op dat punt valt er nog een strijd te leveren.

Net als Naber ziet Bruining de geschiedenis van de zusters van de Moderne Devotie als haar voorgeschiedenis. Dankzij loonarbeid, studie van de Schrift en de bespreking van geloofskwesties werden deze vrouwen, meer dan gehuwde vrouwen en meer dan de kloosterzusters, werkende en denkende vrouwen. De marteldood van Wendelmoet in 1527 staat in deze lijn. Zij heeft de dood gevonden in de strijd voor de vrijmaking van het eigen gedachtenleven van leken, mannen en vrouwen, en moet dus herdacht worden. Haar eigenzinnig denken in geloofszaken en dogmatiek blijkt, aldus Bruining, verrassend uit haar antwoorden op de vragen van de inquisiteur. Op de vraag, "Wat denkt gij van het sacra-

142. Johanna Naber, *Vrouwenleven in Prae-Reformatietijd, bezegeld door den marteldood van Wendelmoet Claesdochter*. ('s-Gravenhage, 1927). Zie voor werk van en literatuur over Naber voor 1985: Dr. Cora Vreede-de Stuers, *Johanna W.A. Naber 25.3.1859 - 25.5.1941. Bibliografie*. (Amsterdam: Internationaal Archief voor de vrouwenbeweging, 1985). Zie voor de plaatsing van het feminisme van Naber: Inge Cohen, "Het feminisme van Johanna Naber" in: *Socialisties-Feministische Teksten* 11. (Baarn, 1989) 112-136. Zij plaatst Nabers feminisme in het liberalisme en protestantisme. Maria Grever, "De kracht van de inwendige strijd. Het biografisch oeuvre van Johanna W.A. Naber (1859-1941)", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990), 578-604. Voor Naber betekende feminisme, aldus Grever, primair het bestrijden van discriminatie tussen de seksen en het streven naar het mens-zijn van vrouwen. Haar interesse lag bij de bevrijding van ongehuwde vrouwen. De historica Maria Grever bereidt een dissertatie voor over leven en werk van Johanna Naber.

143. Er is mij geen onderzoek bekend naar ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw in Nederland. Zie voor de negentiende eeuw: Francisca de Haan en Dineke Stam, "Zelfstandige zusters of afhankelijke tantes. Aspecten van het leven van ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de negentiende eeuw" in: *Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8. Red. Ulla Jansz e.a. (Nijmegen, 1987), 99-124. Zie voor de vijftiger jaren van de twintigste eeuw: A. Franssen en N. van Heezik, *Ongehuwd bestaan. Ongehuwde vrouwen in de jaren vijftig*. (Amsterdam, 1987).

144. Bruining, (1927), 304.

ment", antwoordde zij: "Dat houd ik voor brood en meel" en op de vraag "Wat denkt gij van de heiligen?": "Ik erken geen andere voorspraak en middelaar dan Christus".¹⁴⁵

De dood van Wendelmoet, zegt Bruining, is de bezegeling, niet als afsluiting maar als begin, van een groeiende lekenvroomheid en van bewustwording, van vrijmaking uit het priestergezag, ook voor de vrouw. Naber, zegt Bruining, heeft dit gezien en verkondigd. Er is geen bepaalde priesterstand, "(...) maar een algemeen priesterschap van alle gelovigen, waardoor wij allen zonder uitzondering geroepen zijn tot een koninklijk priesterdom (...) dat geleefd moet worden in het volle, rijke gemeenschapsleven".¹⁴⁶ Naber is voor Bruining een feministe op het moment dat zij vrouwen wijst op hun roeping tot deelname aan het gemeenschapsleven en daarmee die minderheid van werkende vrouwen bevestigt. Precies aan die, wat zij noemt priesterlijke, roeping wil Bruining stem geven. Vanuit deze identificatie met het feminisme van haar oudere tijdgenote Naber valt wellicht Bruining's opvallende zelfbeleving als negentiende eeuwse vrouw, zoals zij zichzelf typeert in het citaat boven deze paragraaf, te begrijpen.

Bruining richt zich in dit artikel niet tot de leidinggevende mannen van haar kerk, zij wijst niet op de uitsluiting van theologes van het ambt in haar kerk. Zij richt zich tot ongehuwde werkende vrouwen en wijst deze vrouwen op het geluk dat ze hebben om in deze tijd te leven. Het zijn deze vrouwen, waar zij zelf ook toe behoort, die zij een hart onder de riem wil steken. De tevredenheid van Bruining komt voort uit haar vergelijking tussen de mogelijkheden van vrouwen vroeger en vrouwen van haar tijd.¹⁴⁷ Ontevreden is zij over de wijze waarop vrouwen van deze mogelijkheden gebruik maken. Ze participeren te weinig aan het gemeenschapsleven en dat komt door de opvoeding die nog steeds gericht is op het huwelijk.

In twee korte artikeltjes uit 1936 over 'Naomi en Ruth' en over 'verantwoordelijkheid', geschreven voor het tijdschrift *De vrouw en haar huis*, staan impliciet vrouwen model voor goede menselijke omgangsvormen en inzet. *De vrouw en haar huis* was bedoeld als blad voor vrouwen met culturele, sociale en artistieke belangstelling.¹⁴⁸

In twee niet erg geïnspireerde artikelen respectievelijk uit 1937 en 1942 beschrijft zij hoe vrouwen binnen de mogelijkheden die zij hebben een rol kunnen spelen in de NHK. Zij beschrijft in 1937 een vierledige taak voor de vrouw: het bevorderen van de kerkgang binnen het gezin, het lid worden van vrouwenverenigingen die de belangstelling voor de kerk levend houden, het bekleden

145. *Ibidem*, 307.

146. *Ibidem*, 307.

147. De positieve houding van Bruining tegenover haar ongehuwde staat staat in tegenstelling tot bijvoorbeeld de beleving van de hoofdpersoon in de veelgelezen roman van haar leeftijdgenoot Ada Gerlo (ps. Annie Salomons (1885-1980) *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw*, (Amsterdam, 1930, 14de druk, oorspr. 1915). Zie ook het veelgeciteerde artikel van de 20 jaar jongere theologe Dr. J.W. Herfst, "De ongehuwde vrouw", *Wending* 9(1954), 384-391. Zij wijst op het problematisch bestaan van ongehuwde vrouwen en bepleit ontwikkeling van een eigen levensstijl.

148. Iris Wassenaar, *Vrouwenbladen. Spiegel van een mannenmaatschappij*. (Amsterdam, 1976), 29-30.

van taken in kerkelijke besturen en het bevorderen in het gezin van de viering van godsdienstige feesten. In het artikel uit 1942 doet zij verslag van de werkzaamheden van de commissie "De Dienst van de Vrouw in de Kerk" binnen de NHK die de bijdrage van vrouwen aan het kerkelijk gebeuren in kaart heeft gebracht en een aantal aanbevelingen doet voor de toekomst. Uit haar eigen inleiding op het werk van de commissie wordt duidelijk hoe zij omgaat met de concepten gelijkheid en verschil tussen mannen en vrouwen.¹⁴⁹ Haar doel is vergroting van de mogelijkheden van vrouwen in het kerkelijk leven. Ze begint met de stelling dat wijzelf de kerk zijn en dat dus ook vrouwen kerk zijn. Man en vrouw zijn verschillend van aard en aanleg. Dat is een belangrijke reden om vrouwen actief te laten meewerken aan het kerkelijk leven. De vrouw wordt hierin belemmerd. Er is al veel veranderd in de kleine kerkgenootschappen en zelfs in de NHK die het hulppredikantschap voor vrouwen heeft ingesteld. "Toch blijft het een bedroevend feit dat een vrouw, die dezelfde studie heeft doorlopen als een man, enkel en alleen omdat zij vrouw is, een ondergeschikte positie moet blijven innemen".¹⁵⁰ Vervolgens twijfelt zij er niet aan dat dit niet lang meer zal duren. Met een beroep op het verschil tussen mannen en vrouwen wijst ze erop dat het toelaten voor vrouwen in het volledig predikantschap een verrijking voor de kerk zal zijn. Zij vult overigens het verschil niet een keer concreet in. Nadat zij de ambtstoelating toch weer even heeft ingebracht, vervolgt ze haar artikel met de vermelding dat dit volstrekt niet de enige wens is die zij en anderen koesteren ten aanzien van de mogelijkheden van deelname van vrouwen aan het kerkelijk leven. Dan volgt een beschrijving van de werkzaamheden die vrouwen in de kerk verrichten en een weergave van de voorzichtige aanbevelingen van de commissie. Zij onthoudt zich van commentaar op de commissie.

Nicolette Bruining heeft in deze periode van haar leven als theologe, als iemand die op die noemer in vergadering, in onderwijs, in pastoraat en prediking haar werk deed, een duidelijke bijdrage geleverd aan de verbreding van de maatschappelijke betekenis van theologie en aan de verbreding van de beroepsmogelijkheden van theologes. Bij haar afscheid als voorzitter van de VPRO in 1956 heeft het bestuur overeenkomstig haar wens en in haar geest de Stichting Nicolette Bruining Fonds in het leven geroepen met het doel "(...) Sociale, Culturele en Religieuze belangen in de ruimste zin te dienen".¹⁵¹ Op Goede Vrijdag, 12 april 1963, sterft Dr. Nicolette Bruining op 76-jarige leeftijd.¹⁵²

149. Zie voor de recente discussie over definities van vrouwelijkheid die samengevat worden onder de titel gelijkheid en verschil het themanummer *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 24 6(1985)4. Zie voor de discussie over gelijkheid en verschil tijdens de eerste feministische golf (1860-1912): Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. (Amsterdam, 1990). Jansz trof bij feministen uit die tijd combinaties van gelijkheid- en verschil-argumenten het meest aan.

150. Bruining, (1942), 18.

151. Statuten Nicolette Bruining Fonds (stencil).

152. *Kerk en Wereld*, (1963).

VII. Bevindingen

In het onderstaande geef ik een samenvatting en korte evaluatie van de theologische ontwikkeling van Nicolette Bruining.

Ik heb haar leven en werk beschreven in vier periodes. In de eerste periode is zij, als enig kind, de dochter van een vader die vrijzinnig hervormd predikant en later hoogleraar in de theologie is. Daar begint haar theologische ontwikkeling. Zij kiest de weg van haar vader. Van meet af aan is het duidelijk dat zij als vrouw anders dan Barth en Tillich niet zonder meer in de voetsporen van haar vader kan treden. Zij is als vrouw uitgesloten van het predikantschap in haar kerk en een hoogleraarschap in de theologie ligt voor vrouwen in haar tijd niet voor de hand. Hoewel zij met Gerlings en Vogelsang heeft deelgenomen aan de strijd om toegelaten te worden tot de ambtelijke bediening in de kerk, heeft zij nooit, zoals Gerlings, al haar kaarten gezet op dit item; is zij niet, zoals Vogelsang, verdwenen uit de theologie en is zij niet, zoals Zernike, lid geworden van een klein kerkgenootschap waarin zij wel in het ambt kon. Zij kiest ervoor zonder haar eigen kerk op te geven een nieuwe, eigen weg te zoeken. Zij wil kennelijk theologie beoefenen in een nieuwe praktijk, op een inhoudelijk niveau, en in een grote gemeenschap. Ze heeft als toekomstperspectief in die periode het beroep godsdienstlerares.

In de tweede periode, die van de afronding van haar theologische opleiding, bestudeert zij inhoudelijk de christelijke theologie in de lijn van de vaderen onder leiding van haar vader. Het is niet duidelijk of haar vader haar gekozen heeft als promovenda of dat zij haar vader kiest als promotor. Het thema van het proefschrift is waarschijnlijk in overleg tot stand gekomen, waarbij Nicolette interesse had in ervaringstheologie en vader Bruining in lutheranisme. Zij kiest als thema voor haar proefschrift binnen de theologie van de vaderen een vanuit Vrouwenstudies Theologie nu herkenbare invalshoek, namelijk die van de ervaringsstheologie en niet die van de openbaringsstheologie. Zij heeft echter kritiek op de ervaringsstheologie van de mannelijke auteur die zij bestudeert. In haar positiebepaling ten aanzien van zijn theologie stelt zij zich twee vragen: is zijn theologie redelijk en is zijn ervaring te delen? Zij vindt Frank in feite pseudowetenschappelijk en zijn christelijke ervaring te beperkt. Hij is niet echt geïnteresseerd in de historische en empirische werkelijkheid. Hij noemt ervaringsfeit wat voor haar geen feit is en hij negeert de werkelijk geschiede 'feiten'. Wat hij ervaringsfeit noemt is voor haar onnavolgbare en onbegrijpelijke interpretatie. Bruining kan Frank verstandelijk en gevoelsmatig letterlijk niet volgen. Verstandelijk haakt zij af omdat het christelijk bouwwerk niet zoals Frank wil vanuit de ervaring van wedergeboorte maar alleen vanuit de ervaring van schuld adequaat uitgelegd kan worden. Gevoelsmatig haakt zij niet alleen bij Frank maar ook bij de klassieke christelijke theologie af omdat noch de ervaring van wedergeboorte, noch de ervaring van schuld in haar geloofsleven een belangrijke rol spelen. Het tweede punt waar zij kritiek op heeft is dat Frank zijn ervaringen zo opvat dat deze rechtstreeks aansluiten bij de kerkelijke theologie. Hij geeft geen ruimte aan buitenkerkelijken en niet-christenen in hun zedelijk streven en in hun theologisch streven in zoverre zij godzoekers zijn.

In de derde periode, die van haar eigen praktizeren als theoloog, kiest zij voor het geven van, wat zijzelf regelmatig noemt wetenschappelijk onderwijs. Zij doet dat in het milieu van het vrijzinnig middelbaar beroepsonderwijs en de volksuniversiteit. Haar optie op theologie-beoefening als godsdienstlerares is nu daadwerkelijk ingevuld als wetenschappelijk docent geestelijke stromingen. Zij verbreedt haar publiek door het schrijven van een populair wetenschappelijk boek. In dat boek geeft zij alle ruimte aan een empirische benadering van haar onderwerp en beschrijft zij natuurwetenschappelijke, maatschappijwetenschappelijke, parapsychologische en religieuze stromingen. Het gaat haar in dit boek niet alleen om de beschrijving van die stromingen maar om het bepalen van de waarde van die stromingen. Zij kiest onder de titel 'geestelijke stromingen', voor de bestudering van wetenschappelijke stromingen die een bestaansinterpretatie leveren, en voor intuïtieve religieuze stromingen die een wetenschappelijke pretentie hebben. Zij vat theologie op als geesteswetenschap, waarbij het object niet direct God is of godsdienst of het christendom, maar het geestelijke. De taak van de theologie is de wetenschappen te evalueren op hun materialistische werkelijkheidsvoorstelling en intuïtieve religieuze stromingen op hun wetenschappelijke karakter. Dit laatste leidt haar naar de bestudering van een tweetal stromingen die vormgegeven zijn door oudere 'theologes': theosofie en Christian Science. Vanuit Vrouwenstudies Theologie belangrijk om te signaleren is haar dubbele kruisgewijze benadering. De 'klassieke' theologie van de vaders bekritiseert ze primair op het pseudo-wetenschappelijk gehalte en de theologie van de moeders primair op het ervaringsgehalte. Door deze kruisgewijze benadering kan zij tegelijk de beperkte ervaringsreikwijdte van de theologie van de vaders en het beperkte wetenschappelijke karakter van de theologie van de moeders bloot leggen en naar beide kanten kritische opmerkingen maken. Precies op het kruispunt van de twee benaderingen zien we verschijnen hoe zij in feite met theologiebeoefening verder wil gaan. Zij heeft een empirisch-hermeneutische benadering van theologie. Uit haar denken over wat ze waarneemt, gelooft zij in de scheppingsgedachte en in de ziel. Zij is ervan overtuigd dat er *in* de wereld en *in* de mens een plan is en een streven naar een doel en dat die werkelijkheid adequaat wordt uitgedrukt in wat God genoemd wordt. Deze overtuiging typeert zij als redelijk en religieus. Redelijk betekent voor haar innerlijk waar. Religieus betekent niet primair betrokkenheid bij een kerkelijke traditie maar het *bewust zijn* van een band met de 'geestelijke wereld'. Theologie beoefenen krijgt er nu dus een component bij. Naast een kritische functie, het wetenschappelijk onderzoek naar de verschijnselen van religie, is er een opbouwende functie: de verwoording van wat redelijk en religieus is. De opbouwende functie van de theologie heeft niet alleen een tekstuele, reflectieve theologische kant maar ook een maatschappelijk, praktisch theologische kant. Zij werkt deze laatste lijn in de volgende periode intensief uit.

In de vierde periode kiest zij voor een verbreding van haar eigen praktizeren als theologe. Zij maakt geen gebruik van de mogelijkheid van het ambt van hulppredikantschap dat haar kerk voor vrouwen heeft gemaakt. Zij heeft, net als Belle van Zuylen twee eeuwen voor haar, geen aanleg voor ondergeschiktheid. Naast het vrijzinnig middelbaar beroepsonderwijs komt nu de deelname in

de opbouw van vrijzinnig 'oecumenische' milieus: naar binnen in de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme en van daaruit naar buiten in de VPRO en het Internationaal Verbond van Vrijzinnig Christendom. Een theoloog scheidt nieuwe verbanden in tekst en maatschappij. Organisatie is geestelijke arbeid, in zoverre het nieuwe milieus van geestelijk leven maakt. Zij creëert met anderen daadwerkelijk nieuwe milieus, waarin zij langdurig een leidinggevende en dus inhoudelijke rol speelt. Zo zijn de CC en de VPRO voor haar nieuwe gemeenschappen, waarin zij anders dan in haar kerk gelijkwaardig kan functioneren en die een brede erkenning geven. Zij wordt vaak genoemd: 'dominee in de verte'. Inhoudelijk theologisch kiest zij net als Annie Mankes-Zernike voor de linker kant van het vrijzinnig protestantisme.

Het is in deze periode dat zij, naast haar leidinggevende participatie in de mannencultuur van CC, VPRO, IVVC, in steeds sterker mate rechtstreeks gaat deelnemen aan en een rol gaat spelen in de vrouwencultuur van haar tijd. Dit doet zij op twee manieren: zij is als theoloog actief betrokken bij - in chronologische volgorde - academische (IFUW), seculiere (Soroptimisten) en kerkelijke emancipatorische vrouwenorganisaties (VPVR, IULCW) en zij gaat als theoloog rechtstreeks voor en over vrouwen schrijven, achtereenvolgens over vrouwen in de theologie, de traditie en de kerk.

Ook hier is een kruisgewijze benadering te zien. Ze begint haar carrière in een 'oecumenische' vrijzinnige mannencultuur (CC), waarbinnen zij iets nieuws inbrengt (VPRO). Dit versterkt haar positie in die mannencultuur (voorzitster CC). Vervolgens gaat zij meer actief deelnemen aan de vrouwencultuur. In deze kruisgewijze benadering kan haar betrokkenheid bij beide circuits tot uitdrukking komen en wordt zij in beide circuits geaccepteerd. Pas dan uit zij zich nadrukkelijker over de maatschappelijke en kerkelijke positie van vrouwen. Haar definitie van feminisme is de bevordering van de deelname van vrouwen aan het gemeenschapsleven. In die zin kan zij zich identificeren met het feminisme van Johanna Naber en in die zin is zij zelf een feminist geweest.

Bruining overstijgt met haar theologieopvatting de 'klassieke' theologieopvatting die impliceert dat theologie over God gaat en godskennis oplevert en een godsdienstwetenschappelijke theologieopvatting waarin theologie over het verschijnsel godsdienst gaat. Zij geeft een voorbeeld van wat ik eerder genoemd heb theologie als hermeneutiek van het mens-zijn met behulp van bepaalde religieuze overleveringen. Theologie krijgt bij haar het karakter van een bestaansinterpretatie, waarbij het geestelijke/het goddelijke een grensbegrip is en waarbinnen het verschillend zijn van mensen uitgangspunt is. Het gaat haar daarbinnen wel degelijk om het achterhalen en aangeven van het waarheidsgehalte van deze bestaansinterpretatie, die voor haar geworteld is in het vrijzinnig protestantisme, terwijl zij tegelijk het bewustzijn heeft dat wat zij waar vindt geen feit maar een waardering is. Zij is niet de enige die deze hermeneutische theologieopvatting hanteerde. In feite is die opvatting voor veel links-modernen typerend.

Wel typerend voor Bruining is de manier waarop zij deze theologieopvatting gestalte geeft. In de kruisgewijze benadering van klassieke en intuïtieve theologie, van theologie van de vaders en van de moeders, van ervaring en weten-

schap, van opbouw van mannencultuur en vrouwencultuur lijkt zij uniek. In die kruisgewijze benadering ontstaat een eigen theologisch werkelijkheid, waarin een wetenschappelijke benadering, een gelovige interpretatie en organisatorische daadkracht elkaar niet uitsluiten, maar aanvullen.

Nicolette Bruining is niet alleen in die zin een theologe dat zij de christelijke theologie openbreekt en theologie breder opvat als geesteswetenschap, maar ook in die zin, zoals het motto bij dit artikel aangeeft, dat zij het traditionele werkveld van de theologie openbreekt en nieuwe verbanden en gemeenschappen gemaakt heeft waarin theologes en theologen kunnen werken. Hun werkveld is, zoals Bruining met haar eigen leven illustreert, niet alleen de universiteit of de kerk, maar ook de school en de radio, het vormingswerk, en beleidsfuncties in geestelijke, sociale, culturele gremia. De voorbeeldige wijze waarop Bruining haar marginale positie in kerk en theologie heeft uitgebuit door openheid te betrachten voor wetenschap en cultuur maakt haar tot een voorloopster van Vrouwenstudies Theologie.

Bibliografie Dr. N.A. Bruining (1886-1963)

Een * betekent: niet zelf ingezien.

A. Handschriften*

Brieven, toespraken en lezingen:

- Archief Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme in Rijksarchief Utrecht;
- Archief VPRO in Rijksarchief Utrecht;
- Archief VPRO te Hilversum;
- Afdeling documentatie van de Stichting Nederlands Omroepmuseum te Hilversum;
- Archief Vereniging Vrijzinnig Hervormden te 's-Gravenhage;

B. Boeken en brochures

- 1916 *De theologie van F.H.R. von Frank (De Erlanger Theologie)*. Amsterdam, (diss.) 121 pp.
- 1923 *A(lbert) Bruining, Verzamelde studiën*. 3 Dln. N.A. Bruining, ed. Groningen.
- 1923 *Geestelijke stromingen*. Amsterdam, 142 pp. (Handboekjes Elck 't Beste onder leiding van L. Simons, Reeks Religieuze inwijding onder redactie van W.G. Boon, D. Drijver, Dr. C.E. Hooykaas, J.J. Meyer en Dr. Miedema, leden der Commissie voor de Geschriften en tot Reorganisatie van het Godsdienstonderwijs, ingesteld door den Nederlandschen Protestantenvbond).
- 1929* *Onsterfelijkheid*. (Serie: Wat gelooven en denken Vrijz. Protest. IX). (VPRO-uitg. no. 52). Lochem, z.j.
- 1931* *Het modernisme in de gemeente*. (Serie: Kerk en kerkgaan 12). (VPRO-Uitg. no. 87). Lochem, z.j.
- 1935* *De beïnvloeding van ons volk door den VPRO, Voordracht gehouden op de Algemene vergadering van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, 13 juni 1935, te Middelburg*. Hilversum, 1935, pp. tenminste 12.

C. Artikelen en onderdelen in brochures

- 1926 "Theology" in: *What Dutch University Women Do in Holland and the Colonies*. London, pp. 23-25 (The International Federation of University Women. Pamphlet no. 3).
- 1927 "Eene herdenking". *De Smidse. Maandblad voor moderne religie en humanistische cultuur*, 2 (1927), 303-308.
- 1928 "Radio-gedoe". *Wachtvuur/Kampvuur. Maandblad voor jongens/meisjes tevens orgaan V.C.J.C.* 1 (1928), 180-184.
- 1928 "Opgewektheid". *Wachtvuur/Kampvuur*, 1(1928), 193-194.

- (vóór 1929)* (e.a.). *Ons geloofsbezit. Propaganda-uitzending VPRO* (Serie VPRO-uitg. no. 24). Lochem, z.j.
- 1929 "Het geboortehuis van Guido Gezelle". *Wachtvuur/Kampvuur* 3 (1929), 150-152.
- 1932* "Vrijzinnig Protestantsche Radio-Omroep" in: *Radio-jaarboek 1932*. Samengesteld door E.P. Weber. Amsterdam, 132-136.
- 1933 "Nieuwsjaarsbeschouwing". *Vrije Geluiden*, 7 (1-28 januari 1933) nr. 2, 3, 4, 5 pp.
- 1936 "Uw geloof heeft U behouden" in: N.A. Bruining en B.J. Aris, *Predik! De boodschap van het Vrijzinnig Protestantisme in deze tijd. Jubileum-geschrift van den VPRO*. Amsterdam, 9-20.
- 1936 "Naomi en Ruth". *De vrouw en haar huis* 31 (1936-37), 1-2.
- 1936 "Verantwoordelijkheid". *De vrouw en haar huis* 31 (1936-37), 334-335.
- 1937 "De vrouw en de Kerk" in: *De taak der vrouw in Gezin, Maatschappij en Kerk. Een bundel opstellen van Mevr. G.B. Immink-Cost Budde, Mej. E.C. Knappert, en Dr. Nicolette A. Bruining*, met een inleidend woord van Ds. D. Bakker. Nr. 17 der brochures, uitg. vanwege de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland. Assen, 23-28.
- 1938 "Bij de vrijzinnig-godsdienstigen in Amerika". *Kerk en Wereld. Weekblad voor vrijzinnig-protestanten. Officieel orgaan van de Vereeniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland*, 30 (1938) nr. 36, 3-4.
- 1938 "Bij de gereformeerden in Amerika". *Kerk en Wereld*, 30 (1938) nr. 37, 3.
- 1938* "Bij de Nederlandsch Gereformeerden in Amerika". *Kerk en Wereld*, 30 (1938) nr. 38.
- 1939 "15 jaren Centrale Commissie" in: N.A. Bruining, J.A. de Koning, H.J. Loman, J. Yntema, *Het werk der Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme*. Utrecht, 6-19.
- 1941 "Oude herinneringen". *Vrije Geluiden*, 15 (18 januari - 5 juli 1941), 21 pp.
- 1942 "Eeuwigheid" in: Nic. A. Bruining, *Eeuwigheid*; H.Th. Fisher, *Levend geloof*; M. Moltzer, *Bergen en dalen*. Den Haag, 1-8 (Bekende Stemmen-serie. Brochure I).
- 1942 "De dienst van de Vrouw in de Kerk". *Vox Theologica*, 14 (1942), 27-20.
- 1948* "Och Petrus!". *Kerk en Wereld*, (6 augustus 1948).
- 1955 "Ina Boudier-Bakker, 80 jaar" in: *Een album amicorum Ina Boudier-Bakker*. Amsterdam, 17-23.
- 1960* "Over dogmatische belangstelling". *Kerk en Wereld*, 52 (24 november 1960).

D. Over N.A. Bruining

- 1923 Boekbespreking van *Geestelijke Stroomingen* in: *Stemmen des Tijds*, 12 (1923), Deel III, 406-407.
- 1938 "Bruining, Dr. Nicolette Adriana, godsdienstlerares" in: N. Japikse, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*.

- Nederlanders en hun werk met een inleiding van Prof. Dr. H. Brugmans mede bevattende de biografieën van de leden van het Koninklijk Huis. Amsterdam, 1938, 257-258 (met portret).
- 1956 Themanummer over Dr. Nicolette Bruining. *Vrije Geluiden* 25 (1956) nr. 34, p. 1-14. Hierin:
 E.D. Spelberg, "Vriendschap", p. 3;
 J. Lindeboom, "Dr. Nicolette Bruining 70 jaar", p. 4;
 J.A. Koning, "De toekomst van de VPRO", p. 5;
 Mej. M.A. Klomp, "De Centrale Commissie", p. 6-7;
 J.B. Kors O.P., "Bij een afscheid", p. 7;
 W. Vogt, "Bij een afscheid", p. 7;
 S. van der Woude, "Nicolette-Internationaal", p. 10;
 G.J. Lighthart, "Op de conferenties", p. 11;
 A.P. van Burk, "Aan mejuffrouw Bruining", p. 12;
 Mieke van Dillen, "Een flard-gesprek...of: onbegrijpelijke dialoog", p. 12;
 "Van enkele luisteraars....", p. 13;
 O. Akkerman, "Onze beste propagandiste", p. 14.
- 1956 "Dr. Nicolette Bruining nam afscheid van de V.P.R.O. Theologe werd leidster van omroepvereniging". *Het Parool*, 1 september 1956.
- 1956 H.S., "Dr. Nicolette Bruining. Erevoorzitster". *De Groene Amsterdammer*, 8 september 1956.
- 1959 "Wij spraken met dr. Nicolette Bruining. Theologe". *Het Parool*, 23 oktober 1959.
- 1963 P. Smits, "Bij het heengaan van Mej. Dr. N.A. Bruining". *Kerk en Wereld*, 55 (1963) nr. 9, 2-3 (met portret).
- 1963 E.D. Sp(el)berg, "Foto's". *Vrije Geluiden*, 27 april 1963, p. 3-5.
- 1963 J.F. Kruyt, "In memoriam Dr. Nicolette Adriana Bruining". *Woord en Dienst*, 12 (1963), 180.
- 1967 E.D. Spelberg, "Dr. Bruining, de enige vrouw onder mannen". *Het Parool*, 20 januari 1967.
- 1986 "De wortels. Portret van Nicolette Bruining en ds. Spelberg" in: *60 jaar Vrijzinnig*. Dl. I, Hilversum, 1986. Cassette radioprogramma 'Het Spoor'. VPRO 3 mei 1986.
- 1988 M.C. Jongeling, "Bruining, Nicolette Adriana" in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*. Dl. 3, Kampen, 1988.
- 1989 H.W.A. Joosten, "Bruining, Nicolette Adriana, theologe, medeoprichtster en voorzitter van de Vrijzinnig Protestantsche Radio-Omroep" in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. 's-Gravenhage, 1989.
- 1990 Freda Dröes, "Bruining, Nicolette Adriana, Nederlands theologe en organisator van het vrijzinnig protestantisme" in: *Grote Winkler Prins Encyclopedie*. Amsterdam, 1990, 9de druk.